

HET REGIONALE BOLLENCOMPLEX ZUID-HOLLAND

Een kwalitatieve verkenning van de effecten bij verplaatsing
van de teelt

November 1991

SIGN: L26-2.195
EX. NO: B
MLV:

Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
Afdeling Structuuronderzoek

551 323

REFERAAT

HET REGIONALE BOLLENCOMPLEX ZUID-HOLLAND; EEN KWALITATIEVE VERKENNING VAN DE EFFECTEN BIJ VERPLAATSING VAN DE TEELT

Ploeg, B. van der

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1991

Publikatie 2.195

ISBN 90-5242-138-2

55 p., tab., fig.

Kwalitatieve verkenning van het regionale bollencomplex in Zuid-Holland (De Zuid) op basis van twee informatieronden met tien sleutelinformanten.

De verkenning heeft betrekking op de kwaliteiten van het regionale bollencomplex, de noodzaak van nabije kwekerij voor het overige regionale complex en de functies en vervangbaarheid van het regionale complex binnen het nationale bollencomplex. Informanten hebben geschat hoe het aandeel van De Zuid in de landelijke bollenhandel (nu twee derde) zich zal ontwikkelen in geval van het verdwijnen van de regionale bollenteelt. Ook zijn schattingen gemaakt van de gevolgen voor het nationale bollencomplex wanneer respectievelijk het regionale bollencomplex en alleen de primaire bollenteelt van De Zuid zouden verdwijnen.

Een beknopte samenvatting van deze verkenning is als hoofdstuk opgenomen in Onderzoekverslag 91 "Op weg naar een milieuvriendelijke bloembollenteelt; gevolgen van het milieubeleid voor de bollenteelt in Zuid-Holland".

Bollenteelt/Bollenhandel/Agribusinesscomplex/Regionaal complex/Zuid-Holland/ Bollenstreek/Areaalontwikkeling/Stedelijke druk

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Ploeg, B. van der

Het regionale bollencomplex Zuid-Holland : een

kwalitatieve verkenning van de effecten bij verplaatsing

van de teelt / B. van der Ploeg. - Den Haag :

Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO). - Fig., tab. -

(Publikatie / Landbouw-Economisch Instituut ; nr. 2.195)

ISBN 90-5242-138-2

NUGI 835

Trefw.: bollenteelt ; Zuid-Holland / bollenhandel ;

Nederland.

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

INHOUD

	Blz.
WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
1. INLEIDING	13
1.1 Context, probleemstelling en achtergronden	13
1.1.1 Context van het onderzoek	13
1.1.2 Probleemstelling	13
1.1.3 Achtergronden	14
1.2 Concretisering probleemstelling en opzet van het onderzoek	18
1.2.1 Doel en onderzoeksvragen	18
1.2.2 Opzet van het onderzoek	18
1.3 Leeswijzer	20
1.3.1 Indeling rapport	20
1.3.2 Niet algemeen gangbare begrippen	20
2. ORIËNTATIE OP KWALITEITEN REGIONAAL COMPLEX	21
2.1 Volledigheid	21
2.1.1 De Zuid een volledig bollencomplex?	21
2.1.2 Volledigheid als kwaliteit en relatieve betekenis van afstanden	23
2.2 Concurrentiekracht bedrijven en instellingen	25
2.2.1 Primaire bollenteelt	25
2.2.2 Bollenhandel	27
2.3 Synergie binnen het regionale bollencomplex	29
2.3.1 Horizontale synergie binnen primaire bollenteelt	29
2.3.2 Horizontale synergie binnen bollenhandel	30
2.3.3 Verticale synergie	30
2.4 Omgevingsfactoren	32
2.4.1 Nabijheid andere agrarische complexen	32
2.4.2 Natuurlijke en cultuurtechnische omgeving	33
2.4.3 Stedelijke omgeving en ruimtelijke situatie	34
2.5 Samenvattend oordeel informanten	35

	Blz.
3. SCHATTING VERVANGBAARHEID DE ZUID	37
3.1 Inleiding	37
3.2 Misbaarheid kwekerij binnen regionaal bollencomplex	37
3.2.1 Algemeen	37
3.2.2 Scenario met doorgaande geleidelijke verplaatsing zwaartepunt teelt naar andere gebieden	38
3.2.3 Scenario waarin alle kwekerij verdwijnt uit De Zuid	39
3.2.4 Drempelwaarde in regionaal areaal?	40
3.3 Effecten voor het nationale bollencomplex	40
3.3.1 Algemeen	40
3.3.2 Scenario waarin alleen de kwekerij uit De Zuid verdwijnt	41
3.3.3 Scenario waarin kwekerij en handel uit De Zuid verdwijnen	42
4. SLOTOPMERKINGEN	44
LITERATUUR	46
BIJLAGE 1: Overzicht van oppervlakten in belangrijkste bollen- gebieden	
BIJLAGE 2: Veranderend ruimtebeslag in de Zuidhollandse Bollenstreek	
BIJLAGE 3: Theoretische uitgangspunten complexbenadering en consequenties	
BIJLAGE 4: Evaluerende slotopmerkingen bij gehanteerde methode	
BIJLAGE 5: Gehanteerde begrippen	

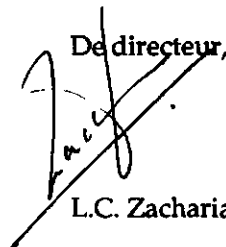
WOORD VOORAF

De Zuidhollandse Bollenstreek (De Zuid) herbergt een breed scala aan met de bollenteelt verbonden activiteiten. Veel activiteiten onder meer in de sfeer van handel en afzet, zijn grotendeels in De Zuid gevestigd. In de bollenteelt zelf echter is het aandeel van De Zuid in de loop van de jaren steeds meer gedaald. Regionaal was het bollenareaal aan krimp onderhevig terwijl landelijk gezien belangrijke uitbreidingen plaats vonden. De belangrijkste oorzaak van het verschil met de landelijke ontwikkeling is de sterke concurrentie om de ruimte in de Zuidhollandse Bollenstreek.

Vooraf in het kader van planologisch beleid bestaat behoefte aan meer inzicht in de te verwachten indirecte effecten van het verdwijnen van primaire bollenteelt uit De Zuid. Daarom is besloten om in een toekomstverkenning van de Zuidhollandse bollenteelt een deelstudie te wijden aan te verwachten indirecte effecten van areaalsinkrimping. Opdracht voor de grotere verkenning was, in het kader van de voorbereiding van milieubeleid, verstrekt door het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland. De resultaten van de deelverkenning zijn in beknopte vorm als een hoofdstuk in een andere LEI-publikatie (De Vroomen e.a., 1991) opgenomen. Daarnaast was er behoefte het verslag van de kwalitatieve verkenning wat uitgebreider in een afzonderlijke publikatie beschikbaar te maken.

De studie naar indirecte effecten voor het regionale en nationale bollencomplex heeft het karakter van een kwalitatieve verkenning. Het slagen van deze verkenning was afhankelijk van de bereidheid tot een uitgebreide medewerking van sleutelinformanten. Aan deze anonieme sleutelinformanten is veel dank verschuldigd.

Als klankbord voor de auteur van dit rapport, die werkzaam is op de afdeling Structuuronderzoek, hebben in verschillende fasen van het onderzoek gefungeerd twee medewerkers van de afdeling Tuinbouw, B.M.M. Kortekaas en C.O.N. de Vroomen.

De directeur,

L.C. Zachariasse

Den Haag, november 1991

SAMENVATTING

Achtergrond van het onderzoek

Deze verkenning maakt deel uit van een studie in opdracht van het Provinciaal Bestuur Zuid-Holland naar de mogelijke effecten van milieubeleid in de Zuidhollandse bollenteelt. Dit deelonderzoek heeft uitsluitend betrekking op de Zuidhollandse Bollenstreek (De Zuid). In dit gebied zijn nauwelijks nog mogelijkheden om nieuwe gronden voor de bollenteelt in gebruik te nemen terwijl het bestaande areaal onder druk staat van niet-agrarische bestemmingen en agrarische activiteiten zoals de teelt van vaste planten en bloemen. Het aandeel van het gebied in de landelijke bollenteelt neemt hierdoor voortdurend af. Diverse niet-primaire activiteiten van het landelijk bollencomplex zijn echter vanouds grotendeels in De Zuid geconcentreerd. Uit het hoofdonderzoek blijkt dat milieubeleid een bijkomende factor is voor het verder verplaatsen van het zwaartepunt van de bollenproduktie naar gebieden buiten De Zuid. Deze studie wil ten behoeve van milieu- en planologisch beleid, het inzicht verbeteren in de te verwachten indirecte effecten van een eventuele versterkte inkrimping van het bollenareaal in De Zuid.

Het onderzoek richt zich in de eerste plaats op de vraag of een eventuele sterke inkrimping van het areaal in de Zuidhollandse Bollenstreek belangrijke gevolgen zal hebben voor de rest van het regionale bollencomplex. Deze "rest" is in termen van werkgelegenheid en toegevoegde waarde in De Zuid omvangrijker dan de bollenteelt zelf. Dit is een gevolg van de centrumfunctie die het regionale bollencomplex vervult voor het landelijk bollencomplex, vooral in de sfeer van afzet. Ook het landelijk bollencomplex is derhalve in het geding. Het deelonderzoek richt zich daarom, in de tweede plaats, op de vraag of een eventueel verdwijnen van De Zuid belangrijke gevolgen kan hebben voor het landelijke bollencomplex.

Het deelonderzoek had een verkennend karakter. Op basis van beschikbare gegevens en inzichten werden onderzoeksvragen en een startnotitie opgesteld. Vervolgens werden gesprekken gevoerd met tien experts (sleutelinformanten), allen beschikkend over een brede ervaring

met het onderwerp. Daarna werd een tussenrapportage aan de sleutelinformanten voorgelegd voor commentaar op de genoteerde visies en inschattingen.

De volgende drie vragen zijn, in uitgewerkte vorm, aan de informanten voorgelegd:

- 1) Wat zijn de feitelijke en potentiële kwaliteiten van het regionale bollencomplex De Zuid?
- 2) Kan de kwekerij worden gemist in het regionale complex?
- 3) Kan De Zuid worden gemist in het nationale bollencomplex?

Kwaliteiten regionale bollencomplex De Zuid

Volledigheid komt naar voren als de belangrijkste kwaliteit van het regionale bollencomplex. Binnen een beperkt gebied zijn alle activiteiten vertegenwoordigd die voor de bollensector van belang zijn. Dit onderscheidt De Zuid van elk van de andere bollenteeltcentra. Volledigheid is vooral belangrijk met het oog op de informatievoorziening. Voor het transport van produkten, met name van kwekerij naar handel, spelen afstanden binnen de Nederlandse verhoudingen niet zo'n grote rol. Voordeelen van regionale specialisatie - met name een grotere variatie in klimaat en bodem - wegen dan al snel op tegen het transportkostennadeel van een grotere regionale spreiding. Sommige informanten zijn van mening dat voor een beperkt deel van de toelevering voor de handel een korte lijn naar de kwekerij wel van belang is (last minute partijen).

Concentratie in één centrum van alle activiteiten van het complex is vooral een voordeel voor de niet-georganiseerde informatieoverdracht (wat je om je heen ziet) en voor de face-to-face contacten. Er is gesproken over het "zoemen rond de korf (De Zuid)". Dat hieraan wordt deelgenomen door "bijen" (actoren) uit verschillende geledingen van het complex bevordert "verticale synergie".

Als tweede sterke kant van het regionale bollencomplex komt naar voren de gunstige natuurlijke omstandigheden voor de bollenkwekerij. Echter over het gewicht dat hieraan moet worden toegekend, in de zin van vervangbaarheid van het kwekerijgebied, lopen de meningen sterk uiteen. Het zwaarste tillen de informanten in het algemeen aan de factor bodemkwaliteit. Ook marine zandgronden lopen uiteen wat betreft geschiktheid voor de bollenteelt. Het hoogst scoren bodemsoorten die in De Zuid relatief veel voorkomen: diepreikende grofkorrelige kalkrijke grond. Als bijzonder kritisch bolgewas geldt in dit verband de hyacint.

Voor enkele informanten behoort ook de gebiedsligging tot de sterkste kanten van het regionale bollencomplex. Met name de bollenhandel geniet voordelen van de nabijheid van infrastructurele elementen zoals Schiphol en Rijnmond. Meer algemeen wordt een grootstedelijke omge-

ving soms gezien als een noodzaak voor handelsactiviteiten (infra-structuur, kosmopolitische instelling en arbeidsvoorziening). Een meerderheid van de informanten vindt echter dat deze factor binnen de Nederlandse verhoudingen weinig uitmaakt.

Ruimtegebrek springt naar voren als de zwakke kant van het regionale bollencomplex. De expansie van de Nederlandse bollenteelt voltrekt zich buiten De Zuid: het aandeel in het landelijk areaal is teruggelopen tot 15%. Het primaire segment, de kwekerij wordt beschouwd als de zwakste schakel in het regionale bollencomplex. Ruimtegebrek gaat ten koste van de ontwikkelingsdynamiek van bedrijven. Een aantal informanten is van mening dat ook de ondernemersmentaliteit een rol speelt: vergeleken met De Noord zou deze in De Zuid minder open en meer behoudend zijn. Actoren in de primaire schakel van het regionale bollencomplex lijken elkaar betrekkelijk weinig te stimuleren.

Over de toekomstige ontwikkelingsdynamiek van de primaire schakel lopen de meningen sterk uiteen. Elk van de twee volgende uitspraken ondervond in de tweede informatieronde veel ondersteuning:

"Ik zie geen aanwijzingen voor een opleving in De Zuid" en

"Ik voorzie (...) twee groepen levenskrachtige bedrijven ontstaan, een groep grotere kwekersbedrijven en een groep andere bedrijven waarop de bollenteelt steeds meer verdwijnt".

Kan kwekerij worden gemist in het regionale bollencomplex?

Het gematigde scenario houdt in dat het bollenareaal in De Zuid geleidelijk (trendmatig) blijft inkrimpen. De informanten hebben binnen deze context een schatting maakt van de tendens in het aandeel van De Zuid in de landelijke bollenhandel tot omstreeks 2000: dit aandeel bedraagt momenteel twee derde.

De algemene indruk is dat het aandeel van De Zuid in de nationale bollenhandel niet of slechts in geringe mate zal veranderen. Men heeft gezien dat afgelopen decennia een geleidelijke inkringing van kwekerij in De Zuid en forse uitbreidingen elders niet hebben geleid tot een verschuivend zwaartepunt van de handel.

In een tweede scenario is verondersteld dat alle bollenkwekerij uit De Zuid verdwijnt. Ook nu is een schatting gevraagd van het aandeel van het gebied in de landelijke bollenhandel.

Over de te verwachten reactie van de handel wanneer alle kwekerij uit het gebied verdwijnt zijn de meningen verdeeld. Elk van de volgende drie schattingen ondervond in ongeveer de zelfde mate steun: geen of nauwelijks verschuiving van handel; belangrijke verschuiving maar grootste

deel blijft in De Zuid; het zwaartepunt van de handel zal zich buiten De Zuid gaan bevinden.

Ook de informanten die een sterke verschuiving van de handel voorzien, leggen in het algemeen geen rechtstreeks verband met het inkrimpende regionale bollenareaal: bollen weet men wel te halen. Er wordt eerder gedacht in termen van sneeuwbaaleffecten. Andere delen van het regionale bollencomplex kunnen in vergelijking met de handel gevoeliger zijn voor een inkrimpend regionaal areaal, bijvoorbeeld LBO, IKC, BKD, KAVB. Wanneer in de Zuid niet meer alle schakels van de produktiekolom aanwezig zijn, wordt het gebied ook minder aantrekkelijk als vestigingsplaats voor bollenhandel.

Kan De Zuid worden gemist in het nationale bollencomplex?

Dit scenario houdt in dat alle kwekerij uit De Zuid verdwijnt terwijl de bollenhandel blijft. De informanten hebben een inschatting gemaakt van de betekenis hiervan voor het nationale bollencomplex.

In de beoordeling ging het om twee deelvragen. Hoe functioneert een dergelijk regionaal bollencomplex zonder nabije teelt, binnen het nationale bollencomplex? En: is De Zuid als kwekerijgebied vervangbaar?

De gevolgen voor het nationale bollencomplex worden sterk verschillend beoordeeld. De waarderingen variëren van neutraal tot zeer negatief. Niet alleen de beoordelingen maar ook de gegeven argumenten variëren. De belangrijkste nadelen van het verdwijnen van de kwekerij uit De Zuid zijn: "niet meer alle schakels van de kolom bijeen" en "niet alle teelten die uit De Zuid verdwijnen kunnen elders terecht met name hyacint niet".

Volgens dit scenario verdwijnen kwekerij en handel uit De Zuid. Ook nu is gevraagd naar de betekenis voor het nationale bollencomplex.

Vergeleken met het oordeel over het "gematigde" scenario is het gemiddelde oordeel iets minder negatief. De spreiding in de reacties is toegenomen doordat er nu ook informanten zijn die overwegend positieve gevolgen voorzien. De waarderingen variëren van licht positief tot zeer negatief.

Sommige informanten oordelen zeer negatief op dit scenario omdat de locatie van zowel kwekerij als handel slechter wordt. Andere informanten erkennen deze nadelen maar zijn van mening dat deze niet zo zwaar wegen danwel worden goedgemaakt door de omstandigheid dat er een nieuw compleet regionaal bollencomplex (in Noord-Holland) kan ontstaan. Enkele informanten verwachten van zo'n nieuw complex extra impulsen omdat het primaire segment, vergeleken met De Zuid, krachtiger is of omdat verplaatsing van handel met vernieuwing gepaard gaat.

Kanttekeningen van informanten

Soms plaatsten informanten kanttekeningen bij de vraagstelling. Veel gehoorde opmerkingen kwamen er op neer dat "zo'n scenario-benadering met een geponeerde eindsituatie" wel aardig is maar dat er in het proces richting eindsituatie ongelukken kunnen gebeuren. Vrij algemeen leeft het gevoel dat het opgeven van De Zuid een riskante optie is voor de nationale bollensector. Gevreesd wordt voor lokale condities waaronder in De Zuid ontwikkelingen worden gefrustreerd terwijl elders hervestiging niet goed mogelijk zou zijn. Andere opmerkingen hadden betrekking op externe effecten, dat wil zeggen op gevolgen buiten het regionale of nationale bollencomplex. Diverse informanten wezen op negatieve gevolgen van het verdwijnen van de kwekerij voor de toeristische bedrijvigheid in de Zuidhollandse Bollenstreek en Nederland. Ook is opgemerkt dat het verdwijnen van de regionale kwekerij en daarmee verbonden bolbloementeel, een grote klap zou betekenen voor de Rijnsburgse bloemenveiling Flora.

1. INLEIDING

1.1 Context, probleemstelling en achtergronden

1.1.1 Context van het onderzoek

Deze verkenning maakt deel uit van een studie in opdracht van het Provinciaal Bestuur Zuid-Holland, naar de mogelijke effecten van milieubeleid van verschillende overheden, in de Zuidhollandse bollenteelt. Voor de Zuidhollandse Bollenstreek (De Zuid) is van belang of er gevolgen zijn te verwachten voor de omvang van het bollenareaal in het gebied. Ook zonder (nieuw) milieubeleid neemt in dit oude teeltcentrum het bollenareaal af (De Vroomen et al., 1991). De mogelijkheden om nieuwe gronden voor de bollenteelt in gebruik te nemen zijn grotendeels uitgeput terwijl het bestaande areaal onder druk staat van niet-agrarische bestemmingen en agrarische activiteiten zoals de teelt van vaste planten en bloemen. Voor een iets uitgebreidere schets van achtergronden wordt verwezen naar paragraaf 1.1.3.

Dit deelonderzoek richt zich in de eerste plaats op de vraag of een eventuele sterke inkrimping van het areaal bollenteelt in De Zuid belangrijke gevolgen zal hebben voor de rest van het regionale bollencomplex. Deze "rest" is in termen van werkgelegenheid en toegevoegde waarde in De Zuid omvangrijker dan de bollenteelt zelf. Dit is een gevolg van centrumfuncties die het regionale bollencomplex vervult voor het landelijk bollencomplex, vooral in de sfeer van afzet. Ook het landelijk bollencomplex is derhalve in het geding.

1.1.2 Probleemstelling

Het aandeel van De Zuid in de primaire bollensector (kwekerij) van geheel Nederland neemt voortdurend af terwijl in het gebied het economisch zwaartepunt van het complex steeds meer verschuift naar activiteiten buiten de kwekerij. Toch zou het te ver gaan de huidige situatie te bestempelen als een "foot-loose regionaal complex". Het gebied herbergt nog steeds een belangrijke en gevarieerde bollenkwekerij. De

ontwikkeling beweegt zich echter wel duidelijk in de richting van zo'n "foot-loose regionaal complex" (dat wil zeggen zonder primaire activiteit in de directe omgeving).

Centraal staat in dit onderzoek de vraag naar de levensvatbaarheid van een eventueel "foot-loose regionaal bollencomplex" in De Zuid en naar de gevolgen hiervan voor de bollensector in geheel Nederland.

Inzicht in dit vraagstuk is extra belangrijk omdat overheidsbeleid een grote invloed kan hebben op de mate waarin de primaire activiteit (kwekerij) werkelijk verdwijnt. Daarbij wordt in dit geval in de eerste plaats gedacht aan de invloed van planologisch beleid.

Tegen deze achtergrond bestaat de doelgroep voor deze publikatie uit de deelnemers aan het regelmatig terugkerende debat over de vraag hoe belangrijk het is De Zuid als kwekerijgebied in stand te houden. Het betreft een breed publiek met als gemeenschappelijke noemer, interesse in de Zuidhollandse Bollenstreek als kwekerijgebied binnen een spanningsveld van belangen; met name belangen vanuit het "bollenvak", alternatieve bestemmingen voor gronden en ecologische of landschappelijke functies van het gebied.

1.1.3 Achtergronden

Hiervoor werden enkele achtergronden van het onderzoek reeds zeer beknopt aangeduid. Deze paragraaf geeft een iets ruimere oriëntatie op situatie en problematiek in De Zuid. Voor een meer gedetailleerde beschrijving kan worden verwezen naar De Vroomen et al. (1991).

- De Zuid te midden van andere bollengebieden

De Zuid (Zuidhollandse Bollenstreek) vormt de bakermat van de Nederlandse bollenteelt. Momenteel bevinden de grootste teeltgebieden zich in de Kop van Noord-Holland (zie bijlage 1). De Zuid herbergt nog ongeveer 15% van het landelijk areaal bollenteelt.

Te midden van andere teeltgebieden - met name De Noord (Breezand-Zijpe), West-Friesland en "akkerbouwgebieden" - neemt het gebied een bijzondere positie in. Het bijzondere van De Zuid heeft betrekking op:

- a- ligging ten opzichte van nabije Randstad;
- b- teeltpatroon bollen (arbeidsintensief, met name veel hyacinten);
- c- bedrijfsstructuur met name veel kleinere oppervlakten en veel combinaties met bloementeel en
- d- agribusinesscomplex, met name veel afzetactiviteiten.

Ook in vergelijking met het andere teeltgebied op marine zandgrond (De Noord), waar de meeste ondernemers oorspronkelijk uit De Zuid ko-

men, zijn de verschillen groot. De Zuid is in het algemeen meer gemengd en kleinschaliger.

- *Veranderend ruimtebeslag binnen de Zuidhollandse Bollenstreek*

Het bodemgebruik in de Zuidhollandse Bollenstreek is de afgelopen decennia sterk veranderd (zie bijlage 2). De oppervlakten voor niet-agrarisch gebruik zijn sterk uitgebreid; ongeveer + 1400 hectare ofwel + 12% in twintig jaar (+ 35% in veertig jaar). De tuinbouw verloor dan ook gronden aan niet-agrarische functies maar breidde ook zelf uit ten koste van weidebouw. Het areaal grasland liep in twintig jaar met ongeveer 850 hectare ofwel 26% terug (-54% in veertig jaar). Binnen de tuinbouw verloor de bollenteelt terrein aan andere vormen van tuinbouw; het areaal werd in twintig jaar ongeveer 700 hectare ofwel 21% kleiner. Echter ten opzichte van veertig jaar geleden is de inkrimping van de bollenteelt minder sterk (-142 hectare ofwel -5%), mede door het grotendeels verdwijnen van groenteteelt in een wat verder verleden. Andere vormen van sierteelt dan bollenteelt, met name bloemen en vaste planten, zijn relatief zeer sterk uitgebreid. De "overige sierteelt" breidde afgelopen twintig jaar uit met ongeveer 400 hectare ofwel 55%. Ongeveer driekwart van deze uitbreiding betrof opengrondsteelten; met de uitbreiding van teelten onder glas, waaronder bollenbroeierij, was een kleine honderd hectare gemoeid (bijlage 2).

Ondanks de uitbreiding van "overige sierteelt" bleef de bollenkwekerij voor grote delen van de Zuidhollandse Bollenstreek gezichtsbepalend. Het areaal met bloembollen was in 1990 ongeveer 2400 hectare.

- *Verschuivend economisch zwaartepunt binnen De Zuid*

De bollensector omvat meer dan alleen de primaire activiteit (kwekerij). Op de inhoud van het begrip bollencomplex wordt in bijlagen 4 en 5 ingegaan. Van belang is dat het begrip regionaal bollencomplex hier in ruime zin wordt opgevat: met name inclusief bedrijven die in De Zuid gevestigd zijn maar overwegend elders relaties hebben.

De verhoudingen binnen dit regionale bollencomplex zijn in de loop van jaren sterk veranderd. Het economisch zwaartepunt binnen het complex verschoof steeds meer van het primaire segment (kwekerij) naar andere segmenten. Deze voor de bollensector waarschijnlijk algemene ontwikkeling, ging in De Zuid uitzonderlijk ver. De kwekerij stond onder druk (zie grondgebruik) terwijl de ontwikkeling van veel andere activiteiten ongeveer gelijke tred hield met de expansieve ontwikkeling van de bollensector in geheel Nederland.

Een indruk van de mate waarin het economisch zwaartepunt van het bollencomplex buiten het primaire segment ligt geeft het REO-onderzoek (Frons, 1983). Het primaire segment vertegenwoordigt minder dan een derde van de werkgelegenheid in het regionale bollencomplex.

Tabel 1.1 Geschatte werkgelegenheid in regionale bollencomplex Zuidhollandse Bollenstreek 1983

Plaats binnen complex	Aantal werkzame personen
Toelevering en dienstverlening	700
Primaire produktie (kwekerij)	1400
Afzet	2300
Totaal	4400

Bron: Frons, 1983; bewerking LEI (toelevering).

Sedert 1983 heeft zich zeer waarschijnlijk een verdere verschuiving richting "periferie" voorgedaan. In het primaire segment nam het areaal af en verminderde bovendien de arbeidsinzet per hectare door mechanisering en rationalisering (De Vroomen 1991). Volgens een recente schatting van de Kamer van Koophandel (1991, niet gepubliceerd) is de werkgelegenheid in de "periferie" sedert 1983 per saldo weinig veranderd.

- Verplaatsend zwaartepunt teelt

Veel in De Zuid gevestigde bedrijven en instellingen vervullen een functie voor de kwekerij in andere delen van het land (externe centrum-

*Tabel 1.2 Aandeel van De Zuid in het landelijk bollenareaal *)*

Jaar	Hectare	% van Nederland
1970	3285	23
1980	2698	18
1990	2582	15

Bron: CBS-landbouwtellingen.

**) Areaal bollen, inclusief braakland. Verhouding (%) alleen betoeld.*

functie). Het betreft vooral bedrijven en instellingen in de tertiaire sfeer (met name bollenhandel en bemiddeling), maar ook in de quartaire sfeer (kennissysteem) vervult De Zuid een landelijke centrumfunctie.

De keerzijde is echter dat de kwekerij van De Zuid een steeds kleiner aandeel krijgt in de landelijke kwekerij van bloembollen (zie tabel 1.2). Over de (export) handel is bekend dat hiervan tweederde van de landelijke omzet in De Zuid wordt gerealiseerd (PVS gegevens).

Tabel 1.3 Aandeel van De Zuid in de exporthandel in bloembollen

	<i>f (x 1.000)</i>	<i>% van Nederland</i>
1989/90	685	67

Bron omzet exporthandel: PVS (1989/90).

- Onzekerheden rond toekomstig bollenareaal

Voor de toekomst lijkt het vrijwel zeker dat het regionale bollenareaal verder inkrimpt. De mate waarin dit het geval zal zijn, is echter onzeker (zie planologische varianten bij De Vroomen 1991).

De toekomstige ontwikkeling van het bollenareaal in De Zuid is sterk afhankelijk van de mate waarin het niet-agrarisch ruimtebeslag toeneemt. Voor op iets langere termijn lijkt dit een onzekere factor; er zijn veel voorlopige plannen, onder andere voor bosbouw in de kuststrook. Ook de mate waarin andere tuinbouwteelten in De Zuid zullen uitbreiden is onzeker. Hierbij spelen vooral voortbestaan en ontwikkelingsrichting van bedrijven met weinig grond een rol.

Wat wel vrij zeker lijkt, is dat de mogelijkheden om verlies aan bollenareaal te compenseren door het omzetten van weiland in bollenland in de toekomst (nog) beperkter zullen zijn dan in afgelopen decennia. In deze deelstudie is geen rekening gehouden met mogelijke aanwinst van bollengronden buiten de provinciegrenzen, met name niet met het eventueel projectmatig naar boven halen van zandgrond in een deel van de Haarlemmermeer.

Anders dan bij het begin van de (hoofd)studie wordt er momenteel niet van uit gegaan dat het aanstaande milieubeleid op zich kan leiden tot een sterke inkrimping van het bollenareaal in De Zuid (De Vroomen 1991). Toch zorgt het milieubeleid waarschijnlijk wel voor een versterkte daling van het aandeel van De Zuid in de landelijke bollenproductie. Lagere producties per hectares worden landelijk grotendeels gecompenseerd door areaalsuitbreidingen, echter niet in De Zuid.

1.2 Concretisering probleemstelling en opzet van het onderzoek

1.2.1 Doel en onderzoeksvragen

Doel van het onderzoek is een beter inzicht te verkrijgen in wat het zou betekenen wanneer in de toekomst een groot deel van het bollenareaal zou verdwijnen uit De Zuid, voor a) de rest van het regionale bollencomplex en b) de bollensector in geheel Nederland.

In het verlengde hiervan liggen de volgende twee algemene onderzoeksvragen:

1. Kan de kwekerij worden gemist binnen het regionale complex?
Toegespitst op: Weet de landelijke afzetfunctie zich in De Zuid te handhaven wanneer de kwekerij verdwijnt?
2. Kan De Zuid worden gemist binnen het nationale bollencomplex?
Met andere woorden: Wat maakt het uit voor het niveau van functioneren van het nationale bollencomplex of De Zuid als regionaal complex wel of niet blijft voortbestaan? Toegespitst op: Hoe vervangbaar is De Zuid als kwekerijgebied en als centrum van afzet?

1.2.2 Opzet van het onderzoek

Het onderzoek heeft het karakter van een kwalitatieve verkenning. De kern van de verkenning bestaat uit twee informatieronden met tien sleutelinformanten. De belangrijkste criteria bij de selectie van informanten waren: a) een brede kennis van het regionale complex, ook in relatie tot het landelijk complex en b) het vermogen tot strategisch denken en een onafhankelijk oordeel.

De betreffende sleutelinformanten bleven anoniem, vooral om de onafhankelijkheid in de reacties te stimuleren. Omdat het bollenvak een vrij overzichtelijke wereld is, kan hier slechts globaal inzicht worden gegeven in de achtergronden van de geraadpleegde sleutelinformanten. Alle informanten hadden beroepsmatig intensieve ervaringen met het regionale bollencomplex. In de meeste gevallen (8 op 10) had men ook intensief te maken met de bollenteelt in andere delen van het land. Er is bewust gezocht naar enige regionale spreiding: drie van de tien informanten zijn gevestigd in Noord-Holland, de overigen in De Zuid of directe omgeving. Drie informanten hadden niet alleen ervaring met het bollencomplex maar ook met andere agrarische complexen. Een aantal informanten had in de eerste plaats ervaring met het primaire segment van het bollencomplex (4 op 10). Anderen hadden vooral te maken met afzet en bemiddeling (3 op 10). De overige drie informanten hadden in ongeveer gelijke mate te maken met kwekerij als met afzet/bemiddeling of richtten zich op de volle lengte van de produktiekolom.

Er zijn twee informatieronden gehouden: één ronde met mondelinge interviews aan de hand van (toegezonden) centrale vragen en - een schriftelijke vervolgronde met uitlokking van reacties op het toegezonden tussentijds verslag. In de vervolgronde konden schriftelijk opmerkingen worden gemaakt en bestond de mogelijkheid om met behulp van toegezonden kleurenmarkers goedkeuring dan wel afkeuring met betrekking tot passages te laten blijken.

De volgende drie vragen zijn, in uitgewerkte vorm, aan de sleutelinformanten voorgelegd:

A-Wat zijn de feitelijke en potentiële kwaliteiten van het regionale bollencomplex in De Zuid?

B- Kan de kwekerij worden gemist binnen het regionale complex?

C- Kan De Zuid worden gemist binnen het nationale bollencomplex?

Hoofdvraag A leidde tot een algemene oriëntatie waarbij door de onderzoeker algemene ontwikkelingsfactoren zoals "natuurlijke omstandigheden" en "verticale synergie" werden ingebracht. In veel gevallen werd in de beantwoording van vraag A spontaan vooruitgelopen op vragen B en C. De interviews werden dan afgesloten met recapitulerende inschattingen (zie onderstaand B-1, B-2, C-1 en C-2).

Vraag B heeft zich geconcentreerd op de gevoeligheid van de regionale bollenhandel voor verdwijnen van nabije kwekerij. De vraag is gesteld vanuit een scenario-benadering waardoor het mogelijk was elke informant te confronteren met twee mogelijkheden:

B-1 Hoe ontwikkelt het aandeel van De Zuid in de landelijke bollenhandel zich wanneer de krimp van het regionale bollenareaal in ongewijzigd tempo blijft doorgaan? (terwijl het areaal elders uitbreidt)

B-2 Hoe ontwikkelt dit aandeel zich wanneer alle kwekerij uit De Zuid zou verdwijnen?

Ook de vraag naar de gevolgen voor de Nederlandse bollensector (sub C), is met behulp van een "gematigd" en een radicaal scenario, gevarieerd gesteld:

C-1 Wat zou het betekenen voor de Nederlandse bollenteelt wanneer de kwekerij uit De Zuid verdwijnt terwijl het gebied wel het landelijk centrum van bollenhandel blijft?

C-2 Wat zou het betekenen voor de Nederlandse bollenteelt wanneer kwekerij en handel uit De Zuid zouden verdwijnen?

Deze twee scenario's C-1 en C-2 liggen in het verlengde van het radicale scenario B-2. Gewoonlijk sloot een van de twee scenario's C-1 of C-2 duidelijk het best aan bij wat de informant verwacht bij eventueel verdwijnen van alle kwekerij uit De Zuid (B-2). De vraagstelling werd dan bijvoorbeeld, als volgt: "Stel dat de handel toch blijft ook wanneer de kwekerij verdwijnt, voorziet u dan (negatieve of positieve) gevolgen voor de Nederlandse bollensector?"

1.3 Leeswijzer

1.3.1 Indeling rapport

Hoofdstuk 2 is een oriëntatie op de kwaliteiten van het regionale bollencomplex. De systematiek is van de onderzoeker, de standpunten en overwegingen komen van de sleutelinformanten. Voor een overzicht van de samenstelling van het regionale bollencomplex kan worden verwezen naar de in hoofdstuk 2 opgenomen figuur 2.1.

In hoofdstuk 3 komen de inschattingen van de sleutelinformanten met betrekking tot de antwoorden op onderzoeksvragen B-1, B-2, C-1 en C-2 aan de orde. Ook wordt ingegaan op de belangrijkste argumenten.

In hoofdstuk 4 worden enkele slotopmerkingen gemaakt, onder meer over de betekenis van de uitkomsten in relatie tot de gehanteerde methode.

De belangrijkste wijzigingen in de rapportering na de tweede informatieronde zijn in de tekst opgenomen. Hierbij is de term "nadrukkelijk" gereserveerd voor passages waarop minstens drie informanten in tweede instantie, de nadruk hebben gelegd ¹⁾.

1.3.2 Niet algemeen gangbare begrippen

In bijlage 5 wordt een korte omschrijving gegeven van een aantal gehanteerde begrippen. Het betreft:

- Gebiedsaanduidingen; Zuidhollandse Bollenstreek, De Zuid, De Noord en West-Friesland,
- Termen uit het bollenpak; bollenkraam, prepareren, broeierij en droogverkoop,
- Termen uit de studeerkamer; bollencomplex, regionaal bollencomplex, foot-loos complex, synergie (horizontaal, verticaal) en verticale integratie.

Een meer uitgebreide behandeling van het begrip "complex" zoals het in het onderzoek heeft gefunctioneerd staat in bijlage 3.

1) Een strakkere weergave van wijzigingen na de tweede informatieronde, is voor "intern gebruik" in een herziene tussenrapportage neergelegd.

2. ORIËNTATIE OP KWALITEITEN REGIO- NAAL COMPLEX

2.1 Volledigheid

2.1.1 De Zuid een volledig bollencomplex?

De reacties op dit punt liepen weinig uiteen. De algemene teneur is een zekere ambivalentie: "De Zuid is een volledig complex, alleen binnen de kwekerij ontbreekt het een en ander".

De Zuid is een (relatief) volledig complex omdat vrijwel alle onderdelen van het Nederlandse Bollencomplex in het gebied aanwezig zijn. Veel onderdelen zijn, vergeleken met het landelijk complex, zelfs oververtegenwoordigd (zie overzicht in figuur 2.1). Het betreft met name handelsactiviteiten, inclusief daarmee verbonden toeleverende en dienstverlenende bedrijvigheid, bemiddelingsactiviteiten en andere schakels tussen handel en kwekerij, alsmede sectorale overheidsdiensten en landelijke organisaties van bollenkwekers.

- *Centrum*

Hoewel 85% van het areaal elders ligt, wordt De Zuid ervaren als het centrum van de Nederlandse bollenteelt. De afzet van andere teeltgebieden loopt grotendeels over De Zuid. Typerend is verder de opmerking dat de "brains" van het bollencomplex zich in het gebied bevinden. Daarbij wordt dan niet alleen gedacht aan bij de handel aanwezige kennis maar ook aan de concentratie van onderzoek, voorlichting, produktcontrole en belangenbehartiging. Sommigen zijn bovendien van mening dat bij de kwekers van De Zuid in bepaalde opzichten meer kennis aanwezig is dan in andere gebieden. Het betreft dan in het bijzonder kennis van kleinere extra moeilijke teelten. Anderen weerspreken dit nadrukkelijk en zijn in enkele gevallen zelfs van mening dat ook in de fijnere teelten het voortouw door De Noord is overgenomen. Over de know-how van de meer grootschalige teelten, bestaat vrij algemeen de indruk dat de "brains" van de bollenteelt buiten De Zuid liggen. Een typerende reactie was de volgende: "Het enige wat ik mis in De Zuid zijn grote moderne bedrijven".

A: Wat ruim is ruim vertegenwoordigd in De Zuid: Onderdelen van het landelijk bollencomplex die hoofdzakelijk of uitsluitend in De Zuid zijn gevestigd.

- * **Handelsbedrijven**
(soms gecombineerd met kwekerij)
 - export naar buitenlandse glastuinders (broeiers)
 - export voor droogverkoop bollen
 - binnenlandse afzet, hoofdzakelijk voor broeierij
 - [handel in plantgoed binnen bollen-sector]
- * **Toeleverende en dienstverlenende bedrijven voor handel** (soms niet in Zuid maar in directe omgeving gevestigd)
 - expediteurs
 - verpakkingindustrie
 - Bloembollenbeurs
 - Bond van Bloembollenhandelaren
 - Internationaal Bloembollencentrum
 - Bond van Bloembollenveilingen
 - Middelbare Tuinbouwschool Lisse, sterk gericht op handel (nog)
- * **Schakels tussen handel en bollenkwekerij/broeierij**
 - bemiddelingsbureaus (met uitgebreide buitendiensten buiten De Zuid): m.n. CNB en Hobaho, inclusief
 - veilingen (klok, groen, materialen)
 - gespecialiseerde makelaardij (CNB)
- preparatiebedrijven (als activiteit veelal ook geïntegreerd in bemiddelingsbureaus of in bedrijven van handelaren, bollenkwekers, broeiers)
- Stichting Fustpool
- Stichting CHIPS (software voor handel, kwekerij en broeierij)
- Koninklijke Algemeene Vereniging voor Bloembollencultuur (o.a. bindend beslechten van geschillen tussen aangesloten kwekers en handelaren)
- * **Primaire bollensector**
 - gespecialiseerde bollenbedrijven met hyacint en/of overige bollen voor droogverkoop, eventueel broeierij als neventak, soms ook combinatie met bollenhandel
 - bedrijven met kleiner areaal waarop bollenteelt neventak is naast bloementeelt/vasteplantenteelt
- * **Toelevering en informatievoorziening primaire bollensector**
 - [fabrikanten van machines en apparatuur voor veldwerk en schuurwerk in bollenteelt]
 - [idem, voor broeierij]
 - [weefselkweekbedrijven]

B: Wat schaars is in De Zuid: Onderdelen van het landelijk bollencomplex die ontbreken of duidelijk zijn ondervertegenwoordigd

- * **Handelsbedrijven, toelevering en schakels met primaire bollensector**
 - niets
- * **Primaire sector**
 - grote gespecialiseerde bollenbedrijven met vruchtwisseling volledig binnen bollenteelt (m.n. in vergelijking met De Noord)
 - grote gespecialiseerde bollenbedrij-
- ven op basis van reizende kraam (m.n. in vergelijking met W-FR)
- gemengde bedrijven met groenten of akkerbouw
- als teelten, m.n. lelie en gladiool
- * **Toelevering en informatievoorziening primaire bollensector**
 - [studieclubs]

Figuur 2.1 *Overzicht: wat is ruim vertegenwoordigd in de zuid en wat is schaars in het gebied?*

[] = door sommigen genoemd maar door anderen betwijfeld.

- *Markt als ingang*

Sommige sleutelinformanten benaderen het vraagstuk van de volledigheid van het regionale complex vanuit de markt. De vraag is dan of De Zuid het complete bollenassortiment levert. Dit is zeer duidelijk niet het geval. Het gebied herbergt een breed pakket aan soorten en cultivars, maar er zijn ook belangrijke vormen van bollenteelt die (grotendeels) ontbreken. Wat ontbreekt is met name een "nieuwkomer" als de lelieteelt maar ook een "oudgediende" als de gladiolenteelt is in De Zuid nauwelijks vertegenwoordigd. Verder geldt dat De Zuid vooral produceert voor de droogverkoop en minder voor de afzet naar broeiers. De in het gebied en naaste omgeving (Rijnsburg, Roelofarendsveen) sterk aanwezige broeierij, betreft de benodigde bollen voor een belangrijk deel uit andere bollengebieden dan De Zuid.

2.1.2 Volledigheid als kwaliteit en relatieve betekenis van afstanden

Op zich ervaart men het vrijwel algemeen als een kwaliteit van De Zuid dat hier alle onderdelen van het bollencomplex bijeen zijn. Dit komt met name tot uiting wanneer ter afsluiting van het eerste deel van het interview, wordt gevraagd naar wat alles bijeen genomen, de belangrijkste sterke en zwakke punten van het regionale complex zijn (zie paragraaf 2.5). Tegelijkertijd werden er echter ook sterke redenen genoemd voor regionale spreiding en specialisatie in de bollenteelt.

- *Transport*

Een van de voordelen van volledigheid van een regionaal complex, is dat zo de transportkosten kunnen worden beperkt. Dit voordeel wordt gerelativeerd door de opmerking dat transportkosten slechts een klein deel van de kostprijs van bollen uitmaken. Bovendien de handelsbedrijven in De Zuid liggen vrij centraal tussen produktie en uiteindelijke afzet: "De bollen van De Noord moeten toch naar Schiphol of Rotterdam".

De betekenis van het transportkostenvoordeel is ook gerelativeerd door te wijzen op de voordelen van regionale spreiding van kwekerij. Zo halen handelsbedrijven uit De Zuid "bollen voor de vroege bloei" uit de omgeving van Bordeaux en Italië. Ook klimaatsverschillen binnen Nederland kunnen leiden tot zodanig interessante verschillen in aanvoertijdstippen van bollen dat hogere transportkosten verantwoord zijn. Verder kan diversiteit aan bodemsoorten gewenst zijn met het oog op uiteenlopende bestemmingen van bollen. Sommige deelmarkten, met name binnen broeierij, stellen eisen aan het produkt waaraan gebieden buiten De Zuid het best kunnen voldoen.

Verschillen in transportkosten kunnen ook minder zwaar wegen dan regionale verschillen in grondkosten. De Zuid is alleen al door zijn ligging in een stedelijke omgeving, een gebied met hoge grondkosten voor de bollenteelt. Voor bolsoorten die minder specifieke eisen aan de grond stellen, ligt het dan voor de hand uit te wijken naar gebieden met minder kostbare grond. Voor zover vruchtwisselingseisen dit toelaten, kan een gebied als De Zuid zich dan specialiseren in meer (arbeids) intensieve of (bodem) kritische teelten zoals de hyacint. Een enkele sleutelinformant betwijfelt of de voordelen van een rationele regionale specialisatie voldoende zijn benut, getuige de opmerking: "Je staat versted hoe veel Apeldoorns (een gewone tulp, vdp) er op die dure gronden van De Zuid nog staan".

- Informatie-overdracht

Alles regionaal bijeen te hebben kan ook voordelen hebben op het vlak van veldkennis - met name weten waar welke bollen met welke hoedanigheden staan -, en informatieoverdracht tussen collega's, c.q. handelspartners. Een belangrijke schakel voor het overbruggen van de afstand tussen handel en teeltgebieden op afstand, vormen de buitendiensten van bemiddelingsbureaus, eventueel met een nevenvestiging buiten De Zuid.

Ook het kennissysteem voor de kwekerij functioneert tot op zekere hoogte, op een boven-regionale schaal. Het betreft een nationaal georganiseerd systeem van onderzoek, onderwijs en overdracht (onder andere LBO en IKC in Lisse).

De volgende opmerking vond veel weerklank bij informanten: "Afstanden in de bollenwereld kunnen heel klein zijn maar ook heel groot". Afstanden stellen relatief weinig voor wanneer het gaat om transport van produkten (zie hierboven). Soms geldt dit ook voor samenwerkingsverbanden (bijvoorbeeld telerscombinaties met deelnemers uit het hele land) en voor communicatie (met name tele-communicatie). Voor directe informatieoverdracht (face-to-face) kunnen betrekkelijk kleine afstanden wel een grote invloed hebben (zie ook paragraaf over synergie).

Afstanden kunnen een grote rol spelen op een nog veel kleinere geografische schaal dan die tussen het ene teeltgebied en het andere. Er is een opmerking gemaakt over de betekenis van de kleinst denkbare schaal, liggend in de orde van grootte van een bedrijfsterrein of een straat (met een concentratie van uiteenlopende bedrijven en instellingen uit het bollenvak). "Wanneer je verhuist naar de andere kant van het dorp verlies je meer aan persoonlijke contacten, waardoor je van elkaar weet waarmee je bezig bent, dan wanneer je later van De Zuid naar De Noord zou gaan."

2.2 Concurrentiekracht bedrijven en instellingen

In deze paragraaf worden de antwoorden behandeld op de vraag: "Hoe is in het algemeen de concurrentiekracht van bedrijven in De Zuid?"

2.2.1 Primaire bollenteelt

De beoordeling van de concurrentiekracht van bedrijven in De Zuid liep uiteen, hoofdzakelijk variërend van "opvallend zwak" tot "niet sterker of zwakker dan elders". Er was één "positieve uitschieter": de concurrentiekracht in vergelijking met bedrijven in andere bollengebieden werd in dit geval "opvallend sterk" genoemd.

Referentiekader bij de beoordeling was in de meeste gevallen het andere teeltgebied op zandgrond (De Noord). Verwijzingen naar "buitengebieden" zoals Flevoland, Zuidwest-Nederland en niet-marine zandgebieden werden nauwelijks gemaakt. Wel werd nogal eens verwezen naar West-Friesland, met name wanneer de combinatie van bollenkwekerij en broei-erij in het geding was.

- *Anders dan elders*

Bedrijven in De Zuid worden in het algemeen gezien als anders dan bedrijven elders (Kennemerland uitgezonderd). De bedrijven in De Zuid zijn in het algemeen gemengd en per onderdeel vaak kleinschalig. Het gemengde karakter is een gevolg van: a-het reageren op een relatief grote grondschaarste (beperkte bedrijfsoppervlakten en hoge grondprijzen) en b-het streven naar een jaarrond arbeidsfilm.

- *Betekent "anders" ook "achter"?*

Tot zo ver hebben informanten een visie waarin verschillen met andere gebieden worden verklaard als een rationele reactie van bollenkwekers in De Zuid op een bijzondere gebiedssituatie. In deze context passen opmerkingen zoals: "De concurrentiekracht van De Zuid is naar verhouding zwak maar dit alleen doordat er te weinig ruimte is". In een meer neutrale beoordeling: "De concurrentiekracht is niet zwakker dan in andere gebieden doordat tuinders in De Zuid goed woekeren met de schaarse ruimte".

Op de achtergrond speelt de (gestelde) vraag een rol of de bollenteelt in De Zuid alleen anders is dan wel achter blijft, c.q. voorop loopt. Ongeveer de helft van de informanten is van mening dat er sprake is van "achter blijven" terwijl anderen geen verschil in reactiesnelheid met andere gebieden zien. Van belang is dat ook in andere gebieden een streven bestaat

naar een jaarrond arbeidsfilm. In De Noord werd dit gerealiseerd binnen de bollenkwekerij, namelijk door de "nieuwkomer" lelieteelt op te pakken.

De produktie in De Noord is, vergeleken met De Zuid, in het algemeen grootschaliger en moderner, in de zin van meer gemechaniseerd. Van de ondernemers in De Noord wordt gezegd dat zij in vergelijking met hun collega's in De Zuid, meer zijn ingesteld op bulk en minder op handwerk. Anderen weerspreken dit nadrukkelijk. Niet iedereen stelt dit verschil scherp: "Meer ingesteld zijn op massa wil nog niet zeggen dat telers in De Noord minder kien zijn op ziekzoeken".

- Visie op toekomst

Andere gebieden zijn in vergelijking met De Zuid nieuwkomers, zowel binnen de bollenkwekerij als binnen de broeierij. Diverse keren werden opmerkingen gemaakt in de geest van "de wet van de remmende voor-sprong". Sommige informanten haalden echter ook voorbeelden aan van in het slop geraakte oude tuinbouwgebieden waar een krachtige opleving had plaats gevonden.

Over de toekomstige ontwikkelingsdynamiek van De Zuid zijn de meningen duidelijk verdeeld. De volgende opmerking ondervond in de tweede informatieronde ruime weerklank: "Ik zie nog geen aanwijzingen dat dit (een krachtige heropleving) in De Zuid ook zo is." Dit gold echter evenzeer voor de volgende meer optimistische uitspraak: "Ik voorzie voor de toekomst van De Zuid twee groepen levenskrachtige bedrijven ontstaan, een groep grotere kwekersbedrijven en een andere groep waarop de bollenteelt steeds meer verdwijnt."

Het oordeel over de concurrentiepositie van bedrijven in De Zuid lijkt nauw samen te hangen met de meer algemene visie op de toekomst van de Nederlandse bollenteelt. Het ene uiterste vormt een informant die rekening houdt met de mogelijkheid dat "oude vakkennis en werkmentaliteit die in De Zuid meer zijn bewaard dan in andere gebieden een plus vormen bij de nieuwe milieueisen". Het andere uiterste is een informant die het verschil tussen bollenteelt en akkerbouw snel kleiner ziet worden, waarbij voor een gebied met hoge grondprijzen zoals De Zuid, geen plaats meer is. Misschien zou voor een beperkt areaal in De Zuid nog wel een plaats zijn weggelegd als kraamkamer (uitgangsmateriaal) voor de bulkproduktie elders. Aan deze suggestie werd echter meteen toegevoegd: "Ik voorzie nog niet dat de ontwikkeling van de vermeerderingstechniek er werkelijk toe leidt dat er ook in de bollenteelt een afsplitsing komt van speciale bedrijven voor plantgoed". Deze laatste uitspraak riep in de tweede informatieronde veel maar tegengestelde reacties op.

2.2.2 Bollenhandel

Het oordeel is eensluidend: er zijn geen duidelijke verschillen in concurrentiekracht tussen handelsbedrijven in De Zuid en de (minder talrijke) handelsbedrijven elders. Het referentiegebied is in dit geval met name West-Friesland. Typerend lijkt de volgende uitspraak: "Ik heb wel eens gedacht dat het met de handelsbedrijven buiten De Zuid harder zou gaan, maar dat blijkt toch niet zo te zijn."

- *Sterke kanten De Zuid*

Als sterke kanten van de handel in De Zuid worden in het bijzonder genoemd de lange handelstraditie en daarmee samenhangende mondiale oriëntatie. Ook de aanwezigheid van een ondersteunende industrie - voor bij voorbeeld verpakkingen en reclamemateriaal - is een factor. Verder is ook de beschikbaarheid voor handelsbedrijven van voorzieningen voor externe opslag en klimaatsbehandeling van bollen, bijvoorbeeld bij bemiddelingsbureaus, van belang. In dit laatste opzicht zijn overigens de mogelijkheden voor handelsbedrijven in West-Friesland verruimd door de vestiging van een depot van een bemiddelingsbureau in het gebied.

- *Sterke kanten handel vanuit andere gebieden*

Ook aan de handelsbedrijven buiten De Zuid (West-Friesland) worden door sommigen sterke kanten toegedacht. Het betreft in het bijzonder een hoog ontwikkelde kennis rond de broeierij. Dit is vooral van belang voor handelaren die aan broeiers, in het bijzonder aan meer geïsoleerde (buitenlandse) ondernemers, een gecombineerd pakket van uitgangsmateriaal en teeltbegeleiding aanbieden.

- *Toekomstvisie*

Ook in de handel doen zich processen voor van schaalvergroting en specialisatie. Een uitspraak met veel weerklank in de tweede informatieronde: "Ik voorzie dat bedrijven zich gaan concentreren op droogverkoop, broeierij of postorderprodukten ..." Ook hier werkt echter het streven naar een gelijkmatige arbeidsfilm in de richting van verbreden van het pakket. Dit kan reden zijn een traditioneel pakket bollen aan te vullen met in het bijzonder lelies. Het kan ook reden zijn naast bollen andere produkten, met name vaste planten, in het pakket op te nemen. Deze verbreding naar andere vormen van sierteelt dan de bollenteelt, doet zich vooral in De Zuid voor. De mogelijkheid van een sterke produktspecialisatie ten behoeve van kleinere klanten (met name broeiers) staat wellicht tegenover

de mogelijkheid van specialisatie op een bepaald marktsegment met grote afnemers (met name droogverkoop aan winkelketens).

Algemeen wordt er op gewezen dat voor de toekomst een meer professionele benadering in de handel nodig is. Over wat dit inhoudt, lopen de meningen uiteen. Sommigen wijzen er op dat produktkennis de belangrijkste kracht van de handel blijft, zelfs (1x) dat het voor de handel nodig is "weer terug te keren naar de teelt". De ontwikkeling van de produktkennis van handelaren moet bijvoorbeeld gelijke tred houden met de ontwikkeling bij afnemers op groeiende broeierijbedrijven. Anderen zeggen dat het vooral gaat om kennis van de markt, met name om het verkrijgen van meer inzicht in de belangen en beweegredenen van klanten zoals de inkopers van winkelketens. Veel weerklank kreeg de opmerking dat de bollenhandel vooral in de droogverkoop te maken krijgt met een professionalisering bij inkopers, vanwege concentratie van de vraag. Verruiming van produkt- en/of marktkennis is uiteraard niet het hele verhaal over de vereiste professionalisering in de handel: genoemd zijn ook de toenemende complexiteit van financieel en logistiek management op handelsbedrijven.

De bollenhandel kent momenteel een groot aantal bedrijven (ongeveer 600) waarbij de omzet echter voor een groot deel op een beperkt aantal bedrijven is geconcentreerd. Informanten zien nadrukkelijk de concentratie op echt grote bedrijven in de toekomst nog sterk toenemen. Dit vooral als reactie op concentratie van de vraag en omdat het alleen zo mogelijk is verschillende professionals in dienst te kunnen hebben.

Tot nu toe kwam het kader van handelsbedrijven zeer overwegend voort uit het regionale complex, met name uit kringen van bollenhandel en/of kwekerij. De Middelbare Tuinbouwschool in Lisse speelde hierbij als "handelsschool" een rol: deze vestiging gaat echter verdwijnen. Voor de toekomst worden de professionele eisen hoger, de marges in handel zijn beperkt en het blijft een zwaar en ongeregeld bestaan. De opmerking dat voor de toekomst van de bollenhandel het aantrekken van nieuwe reizigers de belangrijkste bottle-neck vormt, riep in de tweede informatieronde veel maar tegengestelde reacties op. In de eerste informatieronde werd de opmerking gemaakt dat De Zuid in ieder geval zal moeten fungeren als kraamkamer van toekomstig kader voor de bollenhandel omdat nauwelijks toestroom uit andere bollengebieden of van buiten de bollensector valt te verwachten. Meerdere informanten hebben dit in de tweede ronde weersproken omdat zij wel mogelijkheden zie voor toestroom van buiten het regionale bollencomplex, met name uit andere bollenteeltgebieden.

2.3 Synergie binnen het regionale bollencomplex

2.3.1 Horizontale synergie binnen primaire bollenteelt

"Hoe beoordeelt u de synergie tussen bollentelers in De Zuid? Te denken valt met name aan samenwerking, van elkaar leren en onderling stimuleren"

Ook in dit geval is in de reacties soms een vergelijking met De Noord gemaakt. Vaker fungeerde het Westland als referentiekader bij de beantwoording. De reacties spitsten zich dan ook vooral toe op uitwisseling van informatie: het open kennismodel van de glastuinbouw ("Westland") dringt zich dan duidelijk in de gedachten op. Naast informatieoverdracht kwamen ook andere vormen van interactie tussen bollenkwekers aan de orde, met name het uitwisselen van gronden, ten behoeve van vruchtwisseling, van arbeid en/of apparatuur.

- *Informatie*

De reacties waren in grote lijnen eensluidend. De horizontale synergie binnen de primaire bollenteelt van De Zuid is betrekkelijk gering. Natuurlijk, men is gevestigd in een teeltcentrum: "Je ziet meer en je hoort meer dan wanneer je een bedrijf hebt in de polders". Vergeleken met de glastuinbouw ("Westland") valt de vergelijking echter negatief uit. Veel weerklank ondervond de uitspraak uit de eerste informatieronde dat de bollenteelt ver is verwijderd van het zakelijke en open kennismodel van de glastuinbouw. Een uitspraak van een informant die bij anderen veel tegenspraak opriep, was: "Het is niet alleen veel minder dan in de glastuinbouw maar ook duidelijk minder dan in de akkerbouw en vollegrondsgroenteteelt".

Niet iedereen is er zeker van of een toenadering tot het Westland-model voor de bollenteelt wel gewenst is. De situatie is duidelijk anders. Door de grote diversiteit aan gewassen en soorten zijn de bedrijven moeilijker vergelijkbaar dan in takken van tuinbouw waar veel bedrijven gespecialiseerd zijn in één (hoofd) teelt. Bovendien heeft elke bollenteler een eigen kraam tot ontwikkeling gebracht en wil daar zelf de vruchten van plukken... "je hoeft een aap niet te leren klimmen".

Binnen de bollenteelt wordt De Zuid beoordeeld als meer solistisch en minder zakelijk-open dan De Noord. Dit zou ondermeer tot uitdrukking komen in het moeilijker op gang komen van studieclubs. Maar ook zijn er diverse keren opmerkingen gemaakt in de geest van: "Er verandert de laatste tijd wel wat, men begint wakker te worden".

- Grondruil

Het onderwerp grondruil is niet rechtstreeks door de onderzoeker aan de orde gesteld. Een informant stelde dat het weinig realistisch is voor De Zuid te vertrouwen op uitruil van gronden als oplossing voor vruchtwisselvraagstukken. Iemand anders ziet hierin juist brood voor bemiddelingsbureaus: "Niet dat ik mijn collega's niet vertrouw... maar het geeft je toch meer garanties".

2.3.2 Horizontale synergie binnen bollenhandel

"Hoe beoordeelt u de synergie tussen bollenhandelaren in De Zuid? Te denken valt met name aan samenwerking, van elkaar leren en onderling stimuleren"

Referentiekader was in het algemeen de primaire bollenteelt in De Zuid. De algemene tendens is dan dat deze vergelijking in het voordeel van de handel uitvalt. Op zich ligt dit misschien niet voor de hand; handelaren zijn meer dan kwekers, elkaars concurrenten. Informatieuitwisseling zal in zo'n situatie lang niet altijd gewild plaats vinden. Het is meer een kwestie van: "Het houdt je wakker wanneer je ziet dat je concurrent een aardige investering doet". Hierbij speelt de dichte pakking van handelsbedrijven en andere bedrijvigheid uit de afzettschakel, vooral op de oostelijke strandwal (Hillegom, Lisse, Sassenheim), een rol. Dit effect werd vergeleken met, "het gonzen rond de korf". Handelaren elders zouden deze korf missen. Over de handel in Noord-Holland is echter ook opgemerkt dat deze het geluk heeft zich op niet al te grote afstand van de korf te bevinden.

Lang niet alle horizontale synergie in de afzetfase komt onbewust tot stand. Fenomenen als gezamenlijk inpakken komen voor. Ook zijn er voorbeelden van het in georganiseerd verband bijeen komen van handelaren die naar eenzelfde land exporteren (landengroeperingen). De omstandigheid dat handelaren veel op reis zijn kan het realiseren van horizontale synergie bemoeilijken.

2.3.3 Verticale synergie

"Profiteren bedrijven uit verschillende schakels van de produktiekolom van elkaars nabijheid in de Zuidhollandse Bollenstreek?"

De algemene lijn in de reacties is dat een belangrijke meerwaarde wordt toegekend aan het bijeen hebben van alle schakels uit de produktiekolom. Ook in dit geval lijkt het vooral een niet bewust georganiseerd proces te zijn, te vergelijken met het genoemde "gonzen rond de korf".

Over duidelijke bilaterale effecten is men het verre van eens. Sommige informanten zijn van mening dat de kwekers in De Zuid door de nabije handel beter zijn geïnformeerd over de markt en daardoor gemakkelijker specialiteiten kunnen leveren. Anderen weerspreken dit nadrukkelijk en zijn in een enkel geval, zelfs van mening dat elders (met name De Noord) sneller op de markt wordt gereageerd. Ook over de vraag of de handel de nabije kwekers anders benadert zijn de meningen verdeeld. Waar de een wijst op "last-minute partijen" - waardoor een voorraad houdende tussenhandel gemist kan worden - zegt een ander dat dit nauwelijks nog betekenis heeft. Over relatiepartijen, meer in het algemeen, wordt gezegd dat deze over het hele land spelen. Telersverenigingen die gezamenlijk contracten afsluiten met leveranciers van specifiek uitgangsmateriaal en/of met handelsbedrijven, hebben (kwekers)leden uit alle delen van het land.

- *Verticale integratie*

Het vraagstuk van "verticale integratie" in de bollenteelt leeft sterk. Aan de ene kant is er het idee dat de bollenteelt in Nederland een sterke sector is die niet gemakkelijk door andere landen zal worden overgenomen. Als verklaring wordt vooral gegeven dat andere landen niet het gehele complex hebben. Tegelijkertijd is er het idee dat er aan het functioneren van het complex nog veel valt te verbeteren. Veel weerklank ondervond de opmerking uit de eerste informatieronde over korte-termijn winst die in het bollenvak vaak ten koste gaat van de marktpositie op langere termijn. Als illustratie de opmerking: "Er gaan veel te veel onvolwassen soorten de grens over." Een andere opmerking die veel weerklank ondervond was dat het moeilijk is om duurzame regelingen te treffen waarbij de partij die investeert in een nieuw produkt voldoende garanties voor vergoeding krijgt.

De bepleite vergrote "verticale integratie" kan in beginsel langs verschillende wegen tot stand komen. De wijze waarop dit gebeurt zal sterk afhangen van de vraag welke partij het voortouw heeft:

- bemiddelingsbureaus....vraag/aanbod-informatiesystemen;
- handelsbedrijven.....leveringscontracten/relatiepartijen;
- kwekers.....telersverenigingen;
- overheid.....kwekersrecht/kwaliteitskeuringen.

In De Zuid werd "verticale integratie" voorheen vooral gerealiseerd doordat de belangrijkste schakels zich binnen één onderneming bevonden: Handel, kwekerij en het ontwikkelen van nieuwe soorten. De laatste twintig jaar is echter op bedrijfsniveau een scheiding gekomen tussen enerzijds kwekerij, inclusief veredeling, en anderzijds handel. De door een informant geopperde mogelijkheid dat de handel zich in de toekomst weer meer in de kwekerij/veredeling zal begeven, stuitte in de tweede in-

formatie bij anderen op veel ongeloof. Dit kan inhouden dat men ook niet verwacht dat er aparte bedrijven komen voor het telen van plantgoed.

"Verticale integratie" berust momenteel vooral op onderhandelen tussen onafhankelijke ondernemers uit verschillende schakels van de produktiekolom, gegeven enkele collectieve regelingen zoals keuringen op minimumeisen. Informatieoverdracht zal daarbij vooral het karakter hebben van het geschetste gonzen rond de korf.

De vraag is of het geografisch bijeen hebben van alle geledingen van het bollencomplex nog zo belangrijk is, in geval de "verticale integratie" op een veel meer formele wijze dan thans wordt geregeld. De meeste informanten zien echter zulke geformaliseerde verticale integratie voorlopig nog geen grote vlucht nemen in de bollenteelt: "Hooguit voor een klein maar hoogwaardig deel van het assortiment". Ook in de toekomst zal dan onafhankelijkheid van partijen de boventoon voeren. De waardering hiervan kan uiteenlopen. De onafhankelijke ondernemers van De Zuid zijn vergeleken met:

- a) een verzameling kikkers in een kruiwagen (weinig synergie);
- b) een nijver bijenvolk rond de korf (veel synergie).

Vooral de eerste vergelijking riep in de tweede informatieronde veel reacties op, zelfs meer dan elke andere passage uit de tussenrapportage.

De reacties waren overwegend instemmend (weinig synergie) maar enkele informanten waren het juist nadrukkelijk oneens met de gemaakte vergelijking.

2.4 Omgevingsfactoren

2.4.1 Nabijheid andere agrarische complexen

Onder andere agrarische complexen moeten met name worden verstaan:

- Opengrondsbloementeel en vaste planten (Bollenstreek, Rijnsburg en de Venen);
- Bollenbroeierij (Bollenstreek, Rijnsburg, Roelofarendsveen maar ook in Westland);
- Overige bloementeel onder glas (centra Aalsmeer en Zuidhollands Glasdistrict);
- Boomkwekerij (Boskoop e.o.).

De aandacht in de gesprekken richtte zich vooral op raakpunten met opengrondsbloementeel/vaste plantenteelt en bollenbroeierij. Deze vormen van sierteelt komen in de Bollenstreek veel voor op bollenbedrijven en andere tuinbouwbedrijven.

- *Betekenis voor primaire bollenteelt*

Voor de primaire bollenteelt heeft de teelt van opengrondsbloemen en vaste planten twee gezichten. Uitbreiding hiervan wordt gezien als een bedreiging van het bollenareaal. Anderzijds biedt dit inkomen voor bollentelers met een beperkte oppervlakte grond. Eerder werd er reeds op gewezen dat veel informanten het opnemen van bloementeelt in kleinere bollenbedrijven zien als het begin van een verdergaande bedrijfsontwikkeling. De betreffende (kleinere) bedrijven zullen waarschijnlijk op de duur geheel buiten het bollencomplex geraken.

Voor de primaire bollenteelt lijkt de broeierij een versterking. Op bedrijfsniveau betekent dit een versterking van de inkomensbasis en een meer regelmatige arbeidsfilm over het hele jaar.

Op takniveau is van belang dat de expansie van de bollenteelt wel degelijk mede afhankelijk is van de aanwezigheid van andere sierteeltcomplexen, met name van broeierij en bloemenveilingen. Binnenlandse glastuinders (broeiers) nemen naar verhouding steeds meer bollen af. Deze afhankelijkheidsrelatie voor de bollenteelt speelt echter op landelijk niveau. De kwekerij van De Zuid richt zich juist sterk op droogverkoop. Op regionaal niveau lijkt eerder een afhankelijkheidsrelatie van bollencomplex naar glascomplex van belang. Het verdwijnen van bollenteeltbedrijven, met daaraan gekoppelde broeierij, zou voor de Rijnsburgse veiling Flora een grote klap betekenen. Deze laatste opmerking werd in de tweede informatieronde benadrukt.

- *Betekenis voor bollenhandel*

Wat de afzetschakel van het regionale bollencomplex betreft, leggen informanten er de nadruk op dat de nabijheid van andere vormen van sierteelt naast de bollenteelt, overwegend een versterking voor de bollenhandel in De Zuid betekent.

2.4.2 Natuurlijke en cultuurtechnische omgeving

Onder natuurlijke omstandigheden wordt hier verstaan, met name:

- bodem;
- klimaat;
- waterhuishouding;
- verkaveling;
- ontsluiting.

In dit opzicht liepen de beoordelingen sterk uiteen. Sommige informanten hechten veel gewicht aan de als uniek ervaren combinatie van bodem, klimaat en waterhuishouding. Vooral de bodemgesteldheid wordt

in relatie met bijzondere teelten (vooral hyacint) nadrukkelijk genoemd. Het gaat niet alleen om de hoedanigheid van de kalkrijke zandgrond maar ook om de relatief grote dikte van deze bodemsoort. Men noemt in dit verband ook de mogelijkheid van "verticale vruchtwisseling", dat wil zeggen van het naar boven halen van verse grond als alternatief voor grondontsmetting. Het koele kustklimaat in het groeiseizoen wordt beschouwd als optimaal voor de bollenteelt. Klimaatsverschillen met andere kustgebieden maken De Zuid, in de optiek van sommigen, tot een onmisbare schakel in de aanvoer van bollen voor de broeierij.

Verkaveling en ontsluiting worden nadrukkelijk als relatief ongunstig beoordeeld. Het gebied wordt in dit opzicht vergeleken met De Noord. Opvallend is dat geen vergelijkingen werden getrokken met de grote bedrijfsinterne afstanden in gebieden met veel reizende kramen (West-Friesland).

2.4.3 Stedelijke omgeving en ruimtelijke situatie

Het gaat hier met name om:

- nabijheid logistieke zwaartepunten, vooral Schiphol en Rijnmond;
 - nabijheid stedelijke arbeidsmarkt;
 - laaggeschoolde arbeid;
 - hoog opgeleide arbeid (inclusief kennis-complex RU-Leiden);
 - werkingssfeer niet-agrarische grondmarkt.
- *Betekenis voor primaire bollenteelt*

Er is vooral gesproken in termen van negatieve effecten, met name waar het gaat over de dreiging die uitgaat van uitbreidende niet-agrarische bestemmingen binnen het Randstadgebied. Dit klemmt te meer omdat men nauwelijks nog mogelijkheden ziet voor (compenserende) expansie van het bollenareaal binnen of aansluitend op De Zuid. Sommige informanten benadrukken sterk het belang van de beschikbaarheid van een nabij overloopgebied voor de dynamiek van een ouder tuinbouwcentrum. Daarbij worden vooral vergelijkingen gemaakt met de glastuinbouw.

De druk op het bollenareaal van De Zuid komt overigens niet alleen van buiten maar ook van binnenuit. Met name op kleinere bedrijven kan de bollenkwekerij veelal niet concurreren met bij voorbeeld de vaste plantenteelt. Sommigen tillen hieraan niet zo zwaar omdat een groot deel van het bollenareaal zich bevindt op een betrekkelijk klein aantal grotere kwekersbedrijven. Anderen vinden een dergelijke ontwikkeling dramatisch voor de bollenteelt: "Er moet meer positieve bestemming bollenteelt komen".

Positieve effecten van de stedelijke omgeving voor de primaire bollenteelt (maar ook voor de handel) worden waargenomen in de arbeidsvoorziening gedurende de piekperioden. Echter de meningen zijn verdeeld. Met name het Schipholcomplex concurreert nadrukkelijk met de bollenteelt op de markt voor laaggeschoolde arbeid.

- *Betekenis voor handel*

Wat de handelsactiviteiten betreft, lijkt de stedelijke omgeving overwegend voordelen te bieden. Schiphol en Rotterdam zijn als afzetpunten van belang voor de handelsbedrijven in De Zuid. Onduidelijk is of vanuit de luchthaven en havencomplexen veel actieve logistieke ondersteuning naar het bollencomplex uitgaat. Wel werd gewezen (1x) op de grote betekenis voor handel van het - op zich weinig grijpbare - geestelijke klimaat van een grootstedelijke omgeving. Exporthandel is cosmopolitisch. Over opleiding en recrutering van kader voor de bollenhandel is overigens opgemerkt dat er weinig verbindingen zijn met de randstedelijke markt van hoogopgeleide arbeid.

Handelsactiviteiten lijken in het algemeen minder gevoelig voor de beperkte ruimte in het gebied dan de primaire bollenteelt. Sommigen menen dat de ontwikkeling van een aantal handelsbedrijven wordt belemmerd door ruimtegebrek. Anderen zeggen dat er weinig aan de hand is. Ook over de positie van handelsbedrijven in het buitengebied zijn de meningen verdeeld. De meningen variëren van "deze bedrijven hebben meer ruimte nodig" tot "het bollenareaal moet worden beschermd tegen deze bedrijven die in het buitengebied niet thuis horen".

2.5 Samenvattend oordeel informanten

Het eerste deel van het interview werd afgesloten met een samenvattende vraag:

"Wat zijn alles overziend, de belangrijkste sterke en zwakke kanten van het regionale bollencomplex in De Zuid?"

- *Sterke kanten*

"Volledigheid" komt spontaan duidelijk op de eerste plaats als belangrijkste kwaliteit van het regionale bollencomplex. Binnen een beperkt gebied zijn alle activiteiten vertegenwoordigd die voor de bollensector van belang zijn. Dit onderscheidt De Zuid van elk van de andere teeltcentra. "Volledigheid" is vooral belangrijk met het oog op informatievoorziening. Voor het transport van produkten, met name van kwekerij naar handel,

spelen afstanden binnen de Nederlandse verhoudingen niet zo'n grote rol. Concentratie van uiteenlopende activiteiten in een regionaal complex is vooral van belang voor de niet-georganiseerde informatieoverdracht (wat je om je heen ziet) en voor de face-to-face contacten.

Gunstige natuurlijke omstandigheden voor de bollenkwekerij, komen naar voren als de tweede sterke kant van het regionale bollencomplex. Het gaat met name om de combinatie van bodem, klimaat en waterhuishouding. Over het gewicht dat hieraan moet worden toegekend, lopen de meningen echter sterk uiteen. Sommige informanten noemen het kwekersgebied van De Zuid om redenen van assortiment en levertijdstip een onmisbare schakel in de toelevering naar handel en broeierij. Anderen zijn het hier nadrukkelijk niet mee eens.

Voor enkele informanten behoort ook de gebiedsligging tot de sterkste kanten van het regionale bollencomplex. Met name de bollenhandel geniet voordelen van de nabijheid van infrastructurele elementen zoals Schiphol en Rijnmond. Meer algemeen, wordt een grootstedelijke omgeving soms gezien als een noodzaak voor handelsactiviteiten (infrastructuur, kosmopolitische instelling en arbeidsvoorziening). Een meerderheid van de informanten vindt echter dat deze factor binnen de Nederlandse verhoudingen weinig uitmaakt.

- Zwakke kanten

Ruimtegebrek springt naar voren als de zwakke kant van het regionale bollencomplex. De expansie van de Nederlandse bollenteelt voltrekt zich buiten De Zuid en ruimtegebrek gaat ten koste van de ontwikkelingsdynamiek van de primaire bollenteelt. Het primaire segment (de kwekerij) wordt beschouwd als de zwakste schakel in het regionale bollencomplex. Sommige informanten zien ook de heersende ondernemersmentaliteit als een van de zwakste punten van het regionale complex. Vergeleken met De Noord zou deze mentaliteit in De Zuid minder open en meer behoudend zijn.

3. SCHATTING VERVANGBAARHEID DE ZUID

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt verslag gedaan van de uitkomsten met betrekking tot onderzoeksvragen B en C (1.2.2).

Paragraaf 3.2 gaat over de vraag of de kwekerij kan worden gemist binnen het regionale complex (onderzoeksvraag B). Deze vraag is vertaald in: "Volgt handel de teelt?" Het gaat met andere woorden, om de vraag of De Zuid het landelijk centrum van bollenhandel blijft wanneer de kwekerij uit de streek verdwijnt. In 3.2.2 wordt uitgegaan van een gematigd scenario: een geleidelijke (trendmatige) inkrumping van het areaal. Onder 3.2.3 wordt een radicaal scenario gevolgd: alle kwekerij verdwijnt. In 3.2.4 volgt ten slotte een overzicht van wat informanten spontaan hebben opgemerkt over "drempelwaarden", liggend tussen gematigd en radicaal scenario, in de areaalsontwikkeling.

In paragraaf 3.3 worden de reacties geschetst op de vraag of De Zuid kan worden gemist binnen het nationale bollencomplex (onderzoeksvraag C). Onder 3.3.2 volgen de uitkomsten van een "gematigd" scenario: alleen kwekerij weg uit De Zuid. De uitkomsten van een radicaal scenario - kwekerij en handel weg uit De Zuid - worden behandeld in 3.3.3.

3.2 Misbaarheid kwekerij binnen regionaal bollencomplex

3.2.1 Algemeen

Het huidige handelsaandeel van De Zuid - twee derde van de landelijke bollenhandel - was uitgangspunt voor de toekomstschattingen door de informanten. Per scenario is een schatting gemaakt van het aandeel omstreeks het jaar 2000. Het waren globale schattingen, in termen van:

- neemt af en wordt minder dan 50% van Nederland;
- neemt belangrijk af en blijft minstens 50% van NL;
- neemt iets af;
- blijft ongeveer gelijk, namelijk twee derde van Nederland;
- neemt toe.

Meestal was eerder in het interview al vooruitgelopen op de (on)misbaarheid van nabije kwekerij voor handel. De inschattingen hadden in sommige gevallen dan ook het karakter van een concluderende afronding. In andere gevallen waarin nog wel uitvoerig overwegingen aan de orde kwamen, viel in het algemeen een nauwe samenhang waar te nemen met wat eerder was gezegd over kwaliteiten van De Zuid.

3.2.2 Scenario met doorgaande geleidelijke verplaatsing zwaartepunt teelt naar andere gebieden

Dit scenario met een doorgaande inkrimping van het areaal in De Zuid, werd algemeen als realistisch ervaren.

De eerste kolom van tabel 3.1 geeft een indruk van de verwachte ontwikkeling van het aandeel in de landelijke bollenhandel binnen dit scenario. De tabel is bedoeld als overzicht: aantallen hebben in een dergelijke kwalitatieve benadering alleen een indicatieve betekenis.

Niemand van de informanten verwacht binnen dit scenario een ingrijpende verandering in het aandeel van De Zuid in de landelijke bollenhandel. De helft van de informanten verwacht wel enige verandering, meestal een (lichte) afname in de landelijke handelsomzet.

Voor de informanten die een lichte daling van het handelsaandeel voorzien, lijkt dit geen direct gevolg te zijn van de geleidelijke inkrimping van het bollenareaal in De Zuid: handelaren weten bollen wel uit andere delen van het land te halen. Alleen het commentaar, "handelaren zullen vaker een nevenvestiging in Noord-Holland willen hebben", wijst wel op een directe samenhang met de areaalontwikkeling in De Zuid.

Ook indirecte verbanden kunnen echter belangrijk zijn. In deze richting wijst commentaar zoals: "De dynamiek van de handel komt uit de kwekerij". Of (vaker): "Wat andere partijen (zoals KAVB, LBO, BKD) doen is belangrijker voor de handel (dan inkrimping van de kwekerij sec)". Dergelijk commentaar sluit sterk aan bij de complex-kwaliteit "alles bij elkaar in De Zuid" uit het vorige hoofdstuk. Een beperkte inkrimping van de bollenteelt hoeft voor informanten nog geen directe reden te zijn tot verplaatsing van handelsactiviteit maar indirect kan dit wel het gevolg zijn doordat andere landelijke centrumfuncties van De Zuid op dit punt gevoeliger zijn. Dit is ook wel aangeduid als een "sneeuwbaleffect". Overigens is ook duidelijk dat diverse belangrijke instellingen zoals LBO, bemiddelingsbureaus, BKD zich recentelijk met belangrijke investeringen/plannen min of meer op De Zuid hebben vastgelegd.

Informanten die ondanks het verdwijnen van alle teelt geen dalend handelsaandeel verwachten, geven vooral commentaar in de sfeer van "gepleegde investeringen" en "gebiedsligging" (zie hoofdstuk 2). De sleutelinformant die een lichte toeneming van het handelsaandeel voorziet,

denkt sterk in termen van de grootstedelijke omgeving, inclusief afzetpunten en arbeidsreservoir, als prima voedingsbodem voor de vereiste professionalisering in de bollenhandel. Overigens met de kanttekening: "Alkmaar zou ook nog net kunnen".

Tabel 3.1 Geschatte ontwikkeling aandeel van De Zuid in de landelijke bollenhandel, binnen twee toekomstscenario's

Geschatte ontwikkeling van het aandeel in landelijke handel:	Aantal informanten *)	
	scenario B-1 (areaal krimpend volgens trend)	scenario B-2 (alle kwekerij verdwijnt)
Neemt af; tot minder dan 50% van NL	-	4
Neemt af; blijft minstens 50% van NL	-	2
Neemt iets af	4	1
Blijft ongeveer gelijk (twee derde)	5	3
Neemt (iets) toe	1	-

*) Aantallen hebben alleen indicatieve betekenis.

3.2.3 Scenario waarin alle kwekerij verdwijnt uit De Zuid

Dit scenario waarin alle kwekerij uit De Zuid verdwijnt, sluit slecht aan bij wat de informanten werkelijk verwachten. Er vielen opmerkingen zoals: "Ik kan mij dit nauwelijks voorstellen". Dit gold in het bijzonder voor informanten die De Zuid als gebied voor de kwekerij onvervangbaar vinden (zie 3.3).

De tweede kolom van tabel 3.1 geeft een overzicht van de verwachtingen binnen dit scenario, ten aanzien van veranderingen in het handelsaandeel. Ook nu geldt: aantallen hebben alleen indicatieve betekenis.

Meerdere informanten verwachten binnen dit scenario dat de handel in belangrijke mate zou gaan verschuiven. Daarbij werd dan vaak wel een voorbehoud gemaakt over het tijdsbestek waarin dit zou gebeuren ("hang me niet op aan het jaar 2000"): "Investerings in De Zuid zorgen voor inertie, maar wanneer nieuwbouw aan de orde is, verschuift er wel iets". De verschuiving van de handel wordt in het algemeen wel gekoppeld aan de veronderstelling dat elders een compleet bollencomplex ontstaat. Een ander veel gehoord voorbehoud is dat de nieuwe vestiging ook weer niet al te ver van de Randstad verwijderd mag liggen.

Informanten die ook bij het verdwijnen van alle teelt, een (vrijwel) gelijkblijvend handelsaandeel verwachten, vinden dat handel onlosmakelijk is verbonden met een grootstedelijke omgeving en infrastructuur of wijzen op "inertie van in De Zuid gepleegde investeringen".

Een citaat waarin het eerste argument voorop staat:

"Professionele handelaren gedijen het best in een stedelijke omgeving en zulke mensen weten informatie en bollen overal vandaan te halen".

Dit is overigens een citaat dat in de tweede ronde veel tegenspraak van andere informanten opleverde. Er werd ondermeer op gewezen dat een mondiale oriëntatie ook vanuit de Kop van Noord-Holland mogelijk is.

3.2.4 Drempelwaarde in regionaal areaal?

Voor informanten die (alleen) bij het tweede scenario een verschuiving van handel voorzien, was de kwestie van de drempelwaarde in het nog resterende areaal relevant. Deze kwestie was niet in het onderzoek ingebouwd maar kwam spontaan wel diverse keren ter sprake.

Een citaat:

"Het zal wel in de buurt van 1000 hectare liggen maar dit is maar een slag in de lucht".

Een ander citaat:

"Het mag beslist niet sneller gaan dan het tot nu toe ging, anders komt er een sneeuwbal voor de rest van het complex op gang".

De meest absolute uitspraak:

"Er mag geen hectare bollengrond meer af".

Meerdere informanten waren het in de tweede informatieronde, met deze laatste uitspraak nadrukkelijk niet eens.

3.3 Effecten voor het nationale bollencomplex

3.3.1 Algemeen

Kan De Zuid worden gemist binnen het nationale bollencomplex? De mogelijke beoordeling door informanten was ook deze keer in globale termen:

- zeer negatief voor het nationale bollencomplex;
- enigszins negatief;
- (per saldo) neutraal;
- enigszins positief;
- zeer positief.

In het eerste scenario (3.3.2) gaat het in feite om twee deelvragen:

a- Komt de teelt van De Zuid elders terug? en

b- Kan het resterende deel van het regionale complex zonder nabije kwekerij, op het zelfde niveau blijven functioneren binnen het nationale bollencomplex?

In het tweede scenario (3.3.3) gaat het vooral om de vraag of landelijke centrumfuncties, met name afzetfuncties, elders even goed (beter of slechter) kunnen worden vervuld als in De Zuid. Uiteraard is nu eveneens van belang of de teelt van De Zuid elders terug kan komen.

3.3.2 Scenario waarin alleen de kwekerij uit De Zuid verdwijnt

Dit scenario werd veelal ervaren als een extreme mogelijkheid. Dit geldt vooral voor informanten die eerder (3.2.3) aangaven dat ook de handel vertrekt wanneer alle teelt uit De Zuid verdwijnt.

Wat betekent het voor het nationale bollencomplex wanneer alleen de kwekerij uit De Zuid verdwijnt? De eerste kolom van tabel 3.2 geeft een beeld van de inschattingen van informanten. Opnieuw geldt dat de tabel is bedoeld als overzicht: aantallen hebben alleen indicatieve betekenis. De verwachtingen variëren van "zeer negatief" tot "per saldo neutraal" voor het landelijk bollencomplex.

Voor informanten die grote nadelen verwachten voor het nationale bollencomplex, geldt dat:

- 1- de kwekerij zal moeten verhuizen naar minder optimale locaties dan De Zuid (of nergens terecht kan) en/of
- 2- de binding tussen afzetactiviteiten en de rest van het complex meer op afstand moet worden gerealiseerd.

Niet iedereen die zeer negatieve gevolgen voorziet voor de Nederlandse bollenteelt, is van mening dat de nadelen 1 en 2 beide een belangrijke rol spelen. Dit betekent dat de achtergrond van een uitgesproken negatief oordeel sterk uiteen kan lopen. Voor informanten die de nadruk leggen op nadeel b (binding meer op afstand) gaat het veelal niet exclusief om de binding handelkwekerij maar eerder om "niet meer alles bijeen hebben". Het voorziene relatieve isolement voor de handelsfunctie in De Zuid, geldt extra wanneer andere landelijke centrumfuncties de kwekerij wel zouden volgen.

Informanten die per saldo geen nadelige gevolgen voorzien voor het nationale bollencomplex verwachten dat de teelt van De Zuid elders zonder grote problemen terug kan komen. Ook zijn zij gevoelig voor het argument dat professionele handelaren ook op afstand voeling weten te houden met de kwekerij. Voor hen is vooral ook belangrijk dat binnen dit scenario de handel op de voor hen, meest optimale locatie (De Zuid) blijft.

De vervangbaarheid van De Zuid als kwekerijgebied is in het algemeen benaderd in termen van gevolgen voor het assortiment. De gedachten-gang was dan vooral: "hoeveel hyacinten kan ik in De Noord (of andere

delen van het land) kwijt rakenhoe schuiven andere teelten door?". Pes-simistisch gestemde informanten zien vooral het bezwaar dat lang niet het complete assortiment elders terug zal komen. Bij een enkele informant gaat het niet alleen om het niet terug komen van het hele assortiment maar ook om het handhaven van De Zuid als een schakel in een aanvoer- keten (met name van bollen voor de broeierij). Sommige informanten voorzien wel aanzienlijke implicaties van het verdwijnen van De Zuid als kwekerijgebied voor het assortiment maar ervaren dit niet als een zwaar- wegend nadeel: "Veranderingen in het assortiment zullen zich hoe dan ook voor doen, er valt mee te leven."

Tabel 3.2 Geschatte gevolgen voor Nederlandse bollenteelt van het hypothetische verdwijnen van De Zuid

Geschatte gevolgen voor nationale bollencomplex:	Aantal informanten *)	
	scenario C-1 (alleen kwe- kerij weg uit De Zuid)	scenario C-2 (alles weg uit De Zuid)
--	5	5
-	2	2
Neutraal	3	1
+	-	2
++	-	-

*) Aantallen hebben alleen indicatieve betekenis

3.3.3 Scenario waarin kwekerij en handel uit De Zuid verdwijnen

Het tweede scenario is vooral weinig realistisch voor informanten die hebben gezegd dat de handel "hoe dan ook" in De Zuid gevestigd zal blij- ven.

Wat betekent het voor het nationale bollencomplex wanneer kwekerij en handel uit De Zuid verdwijnen? Een indruk van wat informanten ver- wachten, geeft tabel 3.2. Het is een overzicht: aantallen zijn alleen indica- tief.

Vergeleken met de reacties op het scenario waarin alleen de kwekerij verdwijnt, lopen de reacties nu nog sterker uiteen. Het zwaartepunt ligt net als bij het vorige scenario bij de inschatting van zeer negatieve gevol-

gen. Er zijn nu echter ook informanten die alles bijeen genomen, (licht) positieve gevolgen voorzien.

Informanten veronderstellen in het algemeen, dat de handel zich zou vestigen in de nabijheid van de grootste teeltgebieden (met name in Noord-Holland). Er kan dan in beginsel, buiten De Zuid, opnieuw een compleet regionaal bollencomplex ontstaan. De nabije kwekerij zou zelfs van veel grotere omvang kunnen zijn dan momenteel in De Zuid het geval is. Positief zou ook kunnen zijn dat van het veranderingsproces een impuls tot vernieuwing uitgaat. Van meer kanten is er echter juist gewezen op het gevaar dat "weg moeten" tot stagnatie op de oude plek kan leiden zonder dat er voldoende (planologische) mogelijkheden elders zijn. Dit gevaar is in de tweede informatieronde sterk benadrukt.

Informanten met een zeer negatief oordeel vinden veelal dat zowel kwekerij als handel op een minder optimale locatie terecht komen. Anderen delen deze mening maar laten het negatieve oordeel temperen door de overweging dat er in ieder geval een duidelijk compleet centrum voor de bollenteelt zal zijn.

Veelvuldig is opgemerkt dat een en ander een geweldige kapitaalsvernietiging zou inhouden. Gemakshalve werd dan door de onderzoeker verondersteld dat hiervoor zal worden betaald uit andere functies die in De Zuid een aantrekkelijke vestigingsplaats vinden. Een en ander wordt echter door veel informanten ervaren als een voor het bollencomplex risikante optie. In de tweede informatieronde werd dit risico door meerdere informanten benadrukt.

4. SLOTOPMERKINGEN

Bij het interpreteren van de uitkomsten dient in het oog te worden gehouden welke de mogelijkheden en beperkingen zijn van de gehanteerde methode. Deze methode vertoont overeenkomsten met de Delphi-methode. Voor een wat ruimere typering en evaluatie van de gehanteerde methode wordt verwezen naar bijlage 4. Belangrijk is vooral te bedenken dat het geen toetsend maar een verkennend onderzoek is: de uitkomsten kunnen hooguit als plausibel worden beschouwd.

Onze verkenning was onderworpen aan sterke beperkingen van tijd en budget. Daardoor is slechts een beperkt aantal sleutelinformanten ingeschakeld. Het is bovendien jammer dat een derde informatieronde praktisch niet haalbaar bleek. De tweede informatieronde heeft op onderdelen (kwaliteiten regionaal complex) geleid tot consensus. Een derde ronde had wellicht op meer belangrijke punten zoals de gebondenheid van hyacintenteelt aan gronden die buiten De Zuid schaars zijn, tot consensus kunnen leiden.

Op slechts één van de vier hoofdpunten die beoordeeld moesten worden werd consensus verkregen. Het betreft het oordeel dat de bollenhandel in De Zuid niet of slechts weinig, gevoelig is voor een geleidelijke inkrumping van het bollenareaal in de streek. Deze consensus was al na de eerste informatieronde verkregen. Op de drie andere punten was dit na twee ronden niet het geval en het lijkt niet waarschijnlijk dat latere schriftelijke ronden wel tot consensus zouden hebben geleid. Een extra ronde van gesprekken met de onderzoeker had wellicht meer kunnen opleveren. De onderzoeker zou dan moeten zorgen voor een op elke informant toegesneden confrontatie van uiteenlopende analyses (argumenten) waarop schattingen worden gebaseerd. In dit geval stuitte dit op een beperkte hoeveelheid beschikbare onderzoekscapaciteit. Wanneer dit al niet het geval was geweest, blijft het nog de vraag of een nog veel groter beroep op de tijd van informanten kan worden gedaan, dan nu al is gebeurd.

- *Verwaarloosde effecten*

De onderzoeksvragen gaan over kwaliteiten van en effecten voor bollencomplexen. Kwaliteiten in de omgeving zijn in de gesprekken alleen aan de orde gesteld voor zover deze voor het betreffende bollencomplex, mogelijkheden of beperkingen vertegenwoordigen. Externe effecten van inkrimping van de bollenteelt in De Zuid zijn zelfs in het geheel niet aan de orde gesteld. Bepaalde opmerkingen over te verwachten "bollen-externe effecten" kwamen echter in de interviews regelmatig terug. Deze zijn in het verslag alleen opgenomen, voor zover het ging om effecten binnen de agrarische sfeer. Het betrof met name de opmerking dat het eventuele verdwijnen van het regionale bollencomplex een grote klap voor de Rijnsburgse bloemenveiling Flora zou betekenen.

Een regelmatig terugkerende opmerking die niet in het verslag werd verwerkt had betrekking op het te verwachten verlies aan toeristische activiteiten in geval van het verdwijnen van de bollenkwekerij uit De Zuid. De Bollenstreek in bloei, wordt hierbij ook wel beschouwd als onderdeel van een toeristisch complex in Nederland. Nabije attracties zoals de Keukenhof en andere attracties in het Randstadgebied versterken elkaar: vooral buitenlandse toeristen combineren uiteenlopende bezoeken. De bollenteelt zou daarbij zorgen voor een verlenging (vervroeging) van het toeristisch seizoen. Ook is gewezen op de symboolwaarde van de bol, vooral de tulp, voor "BV Nederland".

LITERATUUR

- Alleblas, J.T.W., B.M.M. Kortekaas en P.W.M. Vijverberg
De bloembollenteelt 1975-1987; beschouwingen over economische ontwikkelingen; Den Haag, LEI, 1989
- Bolsius, E.C.A. en B. van der Ploeg
Fasen in de ontwikkeling van agribusiness-complexen en de rol van de agrarische producent; Den Haag, LEI, 1987
- Cardol, G.
Ruimte voor agribusinesscomplexen; structuur, positie en dynamiek van het Noordlimburgse tuinbouwcomplex vanuit functioneel, geografisch en regionaal perspectief; Nijmegen, 1988; Nederlandse geografische studies no 57
- Cardol, G. en J.H.M. Maas
Agribusinesscomplexen; In: *Geografisch Tijdschrift* 3(1982)3 pp 236-245
- Frons (onderzoeksbureau)
Regionaal-economisch onderzoek voor de Duin- en Bollenstreek; deel rapportage "bollen en bloemen"; Leiden, Kamer van Koophandel voor Rijnland, 1983
- Gaasbeek, A.F. van, R.A. Rodewijk
Het Westlandse glastuinbouwcomplex en zijn centrumfunctie; een kwalitatieve verkenning; Den Haag, LEI, 1991; Interne Nota
- Houten, H.J. van
Mogelijkheden en dilemma's van beleidsgericht Delphi-onderzoek; Amsterdam 1985
- Kamann, D-J en D. Strijker
Op weg naar de spin in het web; In: Boekema, F.W.M en D-J F. Kamann; *Sociaal-economische netwerken*; Groningen 1989; (pp 239-278)

Kortekaas, B.M.M.

De produktie- en bedrijfsstructuur van de bloembollenteelt; Den Haag, LEI, 1978

Provinciale Waterstaat van Noord-Holland

Bloembollenteelt in het Noordelijk Zandgebied; een onderzoek naar ontwikkelingsmogelijkheden; Haarlem, 1986

Post, J.H., J. Breedveld, B. van der Ploeg, D. Strijker en J.J. de Vlieger

Agribusinesscomplexen in Nederland; Den Haag, LEI, 1987

Ploeg, B. van der

De veranderende bedrijfsstructuur in de Zuidhollandse Bollenstreek; Den Haag, LEI, 1978

Ploeg, B. van der

De structuur van de Westfriese bedrijven met bollenteelt; Den Haag, LEI, 1980

Vroomen, C.O.N. de

Bloembollenteelt op zandgronden zonder chemische grondontsmetting; een verkenning van de consequenties; Den Haag, LEI, 1989

Vroomen, C.O.N. de, en N.S.P. de Groot, B. van der Ploeg, C.J.M. Vernooij

Op weg naar een schonere bloembollenteelt; economische gevolgen voor de teelt in de provincie Zuid-Holland en de betekenis voor de gehele sector; Den Haag, LEI, 1991

Werkgroep tuinbouw bollenstreek

De bloembollen- en bloementeelt in de Zuidelijke Bollenstreek; een analyse van de verwachte ontwikkelingen en gewenste maatregelen; Den Haag, Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland, 1982

Bijlagen

Bijlage 1 Overzicht van oppervlakten in belangrijkste bollengebieden

Tabel Verdeling bollenareaal over de Zuid en andere delen van Nederland 1990

Provincie/deel van provincie	Areaal bollen	
	hectare	% van NL *)
Groningen + Friesland + Drenthe	319	2(2)
Overijssel + Gelderland + Utrecht	246	2(-)
Flevoland	1408	9(8)
Noord-Holland	10184	62(69)
-vv Kop Noord-Holland: de Noord (Zand)	4729	29(33)
-vv Kop Noord-Holland: West-Friesland (Klei)	4430	27(29)
-vv Overig Noord-Holland	1025	6(7)
Zuid-Holland	2716	17(18)
-vv Zuidhollandse-Bollenstreek	2385	15(16)
-vv Overig Zuid-Holland	331	2(2)
Zeeland	462	3(1)
Noord-Brabant	420	3(1)
Limburg	558	3(1)
Nederland	16319	100(100)

Bron: CBS landbouwtellingen.

*) (..) = Exclusief meest akkerbouwmatige bollenteelt (gladiool).

Bijlage 2 Veranderend ruimtebeslag in de Zuidhollandse Bollenstreek

Tabel Veranderingen in ruimtebeslag in de Zuidhollandse Bollenstreek periode 1950-90

Periode	Verandering in ruimtebeslag (hectaren) *)					
	weiland	overig agrarisch grondgebruik				niet-agrarisch
		bollen incl. braak	overige tuinbouw			
			sier-teelt	(glas)	groenten- en overig	
1950-90	-2856	-142	+570	(+171)	-920	+3348
wv 1970-90	- 850	-692	+426	(+ 85)	-275	+1410
procentuele verandering in 40 jaar (1950-90)						
	- 54	- 5	+282	(+819)	- 72	+ 35
procentuele verandering in 20 jaar (1970-90)						
	- 26	- 21	+123	(+ 79)	- 44	+ 12

*) Bronnen: CBS-landbouwtellingen 1950, 1960, 1970, 1980, 1990 (cultuurgrond) en CBS-bodemstatistiek 1980 (land).

Bijlage 3 Theoretische uitgangspunten complex-benadering en consequenties

Het bollencomplex lijkt een relatief zuiver voorbeeld van een agribusiness-complex. Waarbij een (zuiver) agribusiness-complex hier wordt opgevat als een quasi-organisatie, dit wil zeggen als een functionele eenheid maar zonder formele bindingen tussen de samenstellende delen (actoren). Het complex omvat zelfstandige ondernemingen of instellingen (actoren) in de sfeer van primaire productie (bollenkwekerij) alsook actoren die zich hier buiten, aan de inputzijde dan wel aan de outputkant van de primaire productie, bevinden.

Complex in de zin van quasi-organisatie, is een ideaal-typische voorstelling waaraan ook het "bollenpak" niet voor 100% voldoet. Zo is er soms sprake van leveringscontracten en vormen bij voorbeeld coöperaties een soort joint ventures van actoren uit de primaire sfeer. Tegen deze achtergrond luidt de richtinggevend omschrijving voor agribusiness-complex uit deze verkenning, als volgt:

"Een verzameling zelfstandige bedrijven en instellingen (actoren) die in de eerste plaats contacten met elkaar onderhouden en die zich binnen de economie manifesteert als een min of meer op zichzelf staande functionele eenheid rond een bepaalde agrarische produktiekolom."

Complexen in deze opvatting zijn opgebouwd uit actoren. Dit komt overeen met de benadering van een agribusiness-complex als een sociaal-economisch netwerk (Kamann en Strijker, 1989). In andere omschrijvingen wordt uitgegaan van complexen die - net als produktiekolommen - zijn opgebouwd uit activiteiten (Cardol, 1988). In de omschrijving van Post e.a. (1987) worden de termen activiteiten en actoren afwisselend gebruikt.

De keus voor actoren als basiselement in de definitie is ingegeven door pragmatische overwegingen. In gesprekken met sleutelinformanten spreekt de ingang "bedrijven/instellingen" meer aan dan de ingang "activiteiten". Een consequentie van de gemaakte keus is dat actoren die weliswaar activiteiten ontplooiën uit de produktiekolom bollen-teelt, inclusief bolbloementeelt, maar die in de eerste plaats contacten onderhouden buiten het bollenpak, "slechts" tot de relevante omgeving zijn gerekend. Een voorbeeld van "buiten de boot vallen" zijn de gemengde glas-opengrondstuinbouwbedrijven, ondanks de soms omvangrijke bollenbroeierij. Een ander voorbeeld van verwijzen naar de omgeving, nu buiten de sfeer van de primaire productie, zijn de bloemenveilingen waarvan een enkele (Flora) een groot deel van de omzet middels bolbloemen realiseert. Omgekeerd heeft de keus voor actoren als eenheden van waarneming, als consequentie gehad dat nevenactiviteiten op bollenbedrijven zoals vaste plantenteelt, als het ware binnen het bollencomplex getrokken.

Bijlage 4 Evaluerende slotopmerkingen bij gehanteerde methode

Deze methode vertoont overeenkomsten met die van de Delphi-school. Afgaand op van Houten (1985) is Delphi een verzamelnaam voor onderzoekbenaderingen die het volgende gemeen hebben:

- interactief (gestructureerde uitwisseling van informatie);
- tijdsafhankelijk (meerdere ronden waarbij informatie uit eerdere ronden nooit bindend is);
- op consensus gericht;
- ter ontlocking van (actieve rol voor onderzoeker als "aangever");
- toekomstgerichte informatie;
- anonieme deskundigen;
- over waarschijnlijke of mogelijke ontwikkelingen;
- gericht op ongestructureerd probleem.

Onze verkenning was onderworpen aan sterke beperkingen van tijd en budget. Op zich ware het wenselijk geweest het koppel elementen "interactief/tijdsafhankelijk" meer nadruk te geven. Het is in het bijzonder jammer dat een derde informatieronde praktisch niet haalbaar bleek. De tweede informatieronde heeft op onderdelen (kwaliteiten "regionaal complex") geleid tot consensus. Een derde ronde had wellicht op meer belangrijke punten zoals de gebondenheid van hyacintenteelt aan gronden die buiten de Zuid schaars zijn, tot consensus kunnen leiden. De indruk is wel dat wanneer een tweede tussenrapportage wel haalbaar was geweest, deze provocerende van vorm had moeten zijn dan de nu gehanteerde eerste tussenrapportage. Vooral geciteerde eenduidige uitspraken blijken reacties op te leveren. Overigens is de indruk dat de toegezonden kleurenmarkers (groen om te onderstrepen, rood om weg te strepen, geel om twijfel uit te drukken) zoals ook verwacht, drempelverlagend hebben gewerkt.

Deze studie is bestempeld als een kwalitatieve verkenning. Het ging er om zo goed mogelijk vast te stellen welk beeld een aantal experts heeft van de onderhavige problematiek. Dit vraagt om een open benadering waarin informanten aan de orde stellen wat zij belangrijk vinden. De verhouding tussen structuring en openheid blijft echter voor de onderzoeker, die in dergelijke onderzoek een actieve rol speelt, een belangrijk punt van overweging. Op zich is er al sprake van een sterk gestructureerd proces van interactie tussen informant/onderzoeker en (indirect) ook tussen informanten onderling. In het tweede deel van de interviews was ook inhoudelijk sprake van een sterke structurering: de informanten werd gevraagd inschattingen te geven binnen door de onderzoeker, op basis van voorkennis en enig vooronderzoek, gedefinieerde scenario's. Het eerste deel van het interview had echter nadrukkelijk een zo open mogelijk karakter (maar wel met een door de onderzoeker ingebracht algemeen kader). Dit had ondermeer het voordeel dat het gevaar van een defensieve opstelling - men wil de Zuid afschaffen - werd vermindert. Informanten kregen zo veel mogelijk de gelegenheid om vanuit het eigen perspectief, te spreken. Dat hieraan ook nadelen kleven is in de loop van de studie wel duidelijk geworden. Zo is er in de verslaggeving regelmatig sprake van een wisselend referentiekader: soms wordt het regionale bollencomplex vergeleken met het bollengebied de Noord, op andere momenten wordt een vergelijking getrokken met "de glastuinbouw" of met het "regionale glastuinbouwcomplex Westland".

Bijlage 5 Gehanteerde begrippen

A- Belangrijkste gebiedsaanduidingen en enkele termen uit het bollenvak

Zuidhollandse Bollenstreek:

Het gelijknamige CBS-landbouwgebied, bestaande uit de gemeenten Hillegom, Katwijk, Lisse, Noordwijk, Noordwijkerhout, Oegstgeest, Rijnsburg, Sassenheim, Valkenburg, Voorhout, Wassenaar.

De Zuid:

Wordt hier gebruikt als synoniem voor Zuidhollandse Bollenstreek. Strikt genomen omvat het tevens enkele aangrenzende gebiedjes met bollenteelt op marine zandgrond in Noord-Holland (Zuid-Kennemerland en de westrand van de Haarlemmermeer).

De Noord:

Gebied met marine zandgronden onder Den Helder (Breezand en Land van Zijpe). De meeste families van bollentelers komen oorspronkelijk uit de Zuid.

West-Friesland:

Het gebied binnen de oude Westfrieze omringdijk. Het is veruit het grootste teeltgebied op klei(zavel)gronden. Het aantal verschillende bolsoorten dat hier kan worden geteeld is, vergeleken met de Zuid en de Noord, veel kleiner. Vooral hierdoor valt niet te ontkomen aan een ruime vruchtwisseling (1 op ongeveer 6) met niet-bolgewassen. Bollenteelt is hier geïntegreerd in gemengde bedrijven (meestal groenten) of vindt (op grote schaal) plaats op basis van het huren van land (reizende bollenkraam).

Bollenkraam:

Op bedrijf aanwezig plantgoed waarvan de waarde, in termen van marktwaarde en geïnvesteerd vakmanschap, sterk uiteen kan lopen. Bollen zijn in het algemeen pas na enkele veldseizoenen marktbaar.

Prepareren:

Klimaatbehandeling ten behoeve van het (op het meest gewenste tijdstip) in bloei kunnen trekken van bollen.

Broeierij:

In kassen of schuurkassen in bloei trekken van bloembollen. Dit gebeurt als winteractiviteit op bollenbedrijven (vooral in de Zuid maar in toenemende mate ook in West-Friesland). Een groot deel van de bolbloemenproductie komt echter van gemengde glas-opengrondsbloementeelbedrijven. De traditionele broeierij-centra liggen in de Zuid (Rijnsburg) of directe nabijheid (Roelofarendsveen).

Droogverkoop:

Verkoop van marktbaar bollen, (uiteindelijk) naar tuinbezitters. De afzet van bloembollen kent twee grote markten: droogverkoop en de broeierijmarkt. Eerstgenoemde markt (droogverkoop) ligt zeer overwegend in het buitenland. Bollen voor de broeierij worden voor ongeveer de helft van het totaal geëxporteerd.

B- Enkele termen uit de studeerkamer

Bollencomplex:

Onderzoekers-equivalent voor wat in de praktijk "het bollenvak" heet. In de verkenning is uitgegaan van de volgende algemene omschrijving:

"De verzameling van zelfstandige bedrijven en instellingen (actoren) die in de eerste plaats contacten met elkaar onderhouden en die zich binnen de economie manifesteert als een min of meer op zichzelf staande functionele eenheid rond de produktiekolom bollenteelt, inclusief bolbloementeelt."

Voor een wat meer uitgebreide theoretische toelichting zie bijlage 3.

Regionaal bollencomplex:

In deze verkenning werd de volgende vrij ruime omschrijving aangehouden:

"Een regionaal bollencomplex bestaat uit alle actoren uit het bovenregionale (nationale) bollencomplex die in de regio zijn gevestigd."

Een groot deel van "het bollenvak" in de Zuid zou buiten de volgende meer strikte definitie zijn gevallen:

"Een regionaal (bollen)complex is de verzameling van in de regio gevestigde actoren die in de eerste plaats relaties met elkaar onderhouden (dat wil zeggen binnen de regio en binnen het bollencomplex) en die zich binnen de regionale economie manifesteert als een min of meer op zichzelf staande eenheid rond de produktiekolom bollenteelt, inclusief bolbloementeelt".

De elders gebruikte term "geografisch complex" is hier bewust niet gekozen omdat deze aanduiding eerder een typering is van een beschouwingswijze (nadruk op geografisch aspecten) dan een kwalificatie van het beschouwde complex.

Foot-loose complex

Een foot-loose complex is hier opgevat als: "Een onvolledig regionaal complex waarbinnen met name actoren uit het primaire segment ontbreken". Hierbij geeft de doorslag dat het complex qua vestigingsplaats niet afhankelijk is van de nabijheid van aan "resources" (natuurlijke hulpbronnen of grondstoffen) gebonden primaire actoren. In een strengere opvatting betekent het begrip foot-loose dat het betreffende complex qua vestigingsplaats onafhankelijk is van de nabijheid van zowel "resources" als van afzetmarkten (of afzetstructuur, bijvoorbeeld Schiphol).

Synergie binnen complex (algemeen, horizontaal, verticaal):

Samenwerking en co-educatie (van elkaar leren en onderling stimuleren) van actoren waardoor het geheel meer wordt dan de som van de delen. "Synergie" kan ook negatieve vormen aannemen: onderlinge tegenwerking en ontmoediging.

Horizontale synergie doet zich voor bij actoren in een enkele schakel van de produktiekolom.

Verticale synergie is synergie bij actoren uit meerdere schakels van de produktiekolom.

Verticale integratie:

Verticale integratie is hier opgevat in ruime zin. Het is elk proces van toenemende verticale synergie. Dit behoeft niet perse gepaard te gaan met het aangaan of wijzigen van formele bindingen tussen actoren uit verschillende schakels van de produktiekolom. Elders wordt "verticale integratie" wel gereserveerd voor het proces waarbij actoren uit meerdere schakels, de meest vergaande formele bindingen aangaan: voormalige "losstaande" actoren gaan dan op in een enkele onderneming. In het uiterste (theoretische) geval verdwijnt daardoor een complex als quasi-organisatie (verzameling onafhankelijke actoren die functioneel eenheid vormen) en ontstaan ondernemingen die alle schakels van de produktiekolom beslaan.